

زمانی جهسته له شیعری چهند شاعیریکی کورددا (عبداللا په شیو، له تیف ههلمهت و کهژال ئەحمەد) به نمونه

نەزیرە صابەر مصطفیٰ^۱، هێمن عبدالحمید شمس^۲، سروشت جوهر حویز^۳

۱، ۲، ۳ بهشی بهشی زمانی کوردی، فهکەلتی پەرودەر، زانکوی کویه، هەرێمی کوردستان، عێراق

پوخته

یهکیک له بنه ما سه ره کیهه کانی بونیادی دهق زمانه، به تاییهتی له شیعردا رۆلێکی گرنکی ههیه. به بیتی ئه و حالهته درونییهی گوزارشتی لیده کریت، ده که ویتته ژیر چهندین بیوانه ی هه مه جۆر. در پرینه زمانی و نازمانیه کان په یوه ندییه کی راسته وخویان به درونی مرؤفه وه ههیه. ئه م توێژینه وه یه له رۆلی زمانی جهسته وه ک ئامرازیک بۆ در پرینی ههست و بیر کردنه وه کان له شیعردا و چۆنیهتی بونی جوله ی جهسته یی به هینایه کی بیده نگ، بۆ په یوه ندی قوولی نیوان تاکه کان. ده کوئینه وه. جهسته له شیعردا به ئاوینه یه ک داده نریت، که ره نگدا نه وه ی حالهته درونییه ئالۆزه کان ده خاته پرو، به یئ ئه وه ی بیویستی به وشه ی و در پر او هه بیته. له دنیای ئه ده بدا، به تاییهتی له شیعردا، زمانی جهسته رۆلێکی گرنکی ههیه و ده بیته به شیکی گرنکی ئیستاتیکی شیعیر. ئه م توێژینه وه یه تیشک ده خاته سه ر توانای شاعیر بۆ به کارهینانی زمانی جهسته وه ک ئامرازیک هونه ری بۆ که پان به دوا ی ههست و هینا کلتورییه کانی مرؤف، هه ر بۆیه هه ول ئاندا وه زمانی جهسته له شیعری چهند شاعیریک ی هاوچه رخ به نمونه وه رگرین، له وانه (که ژال ئەحمەد، عه بدوللا په شیو، له تیف ههلمهت، فه ریدون عه بدول به رزنجی و صالح بیچار)، شیکاریکی وه سفی بۆ ئه و شیعرا نه کرا وه، که زمانی جهسته ی تیدا به کارهاتوو، ئاماریکی سه رتاسه ریش بۆ به کارهینانی زمانی جهسته کرا وه له و دیوانانه ی به کارهاتون. بۆمان ده رکه وتوو، که چاو سه رچا وه یه کی گرنکی زمانی جهسته یه لای هه ر شاعیریک پله ی یه که می هه یه و دواتر دم و لئو رو خسار، ئینجا گه ردن و دهست و مه چه ک و له شولار، به ریزه بدهندی به دوا یه کتر دا دین. توێژینه وه که له دوه ش پیکدیت: بهشی یه که م تاییه ته به لایه نی تیۆری زمانی جهسته، بهشی دووه میش تاییه ته به زمانی جهسته له شیعردا، خسته پروی کاریه گریه درونییه کان و شیکردنه وه یان.

وشه سه ره کیهه کان: زمانی جهسته، شیعیر، چاو، دهست، رو خسار.

پێشه کی

ئه م به لگه نامه یه زمانی جهسته، یه کیکه له هۆیه کانی په یوه ندی کردن، ئه م جۆری په یوه ندییه ش ته نیا له زمانی په یوه ندی رۆژانه دا سنوردار نییه، به لکو له زمانی نویسنیشدا به شیوه یه کی سه رنجرا کیش ره نگیدا وه ته وه و له به ره مه ئه ده بییه کاند ده رده که ویت، له ریکه ی در پرینه کانه وه رۆلێکی گرنک ده گریته و ده بیته به شیکی گرنکی ئیستاتیکی شیعیر. ئه م توێژینه وه یه به ناو نیشانی (زمانی جهسته له شیعری کوردیدا)، هه ول ئیکه بۆ خسته پروی میکا نزمه کانی به کارهینانی زمانی جهسته له به ره مه شیعرییه کانی شاعیرانی هاوچه رخدا له وانه (که ژال ئەحمەد، عه بدوللا په شیو، له تیف ههلمهت، فه ریدون عه بدول به رزنجی و صالح بیچار).

هۆی هه لپاردنی باه ته که: له گه ل ئه وه ی لیکۆلینه وه له شیعری هاوچه رخدا کرا وه، به لام له پروی زمانی جهسته وه لیبان نه کوئرا وه ته وه، بۆیه له م لایه نه وه ههست به بونی که لینییک ده که ی.

گرنکی توێژینه وه که: به شیوه یه کی پوخت باس له زمانی جهسته ده کات له شیعردا، چونکه زمانی جهسته ته نها له زمانی ئاخواتندا ئاماژه ی پیکرا وه، به لام لێره دا هه ول ئاندا وه زمانی جهسته له زمانی نویسنیدا له شیعری چهند شاعیریک ی هاوچه رخدا بجه بنه پرو.

ئامانجی توێژینه وه که: خسته پروی گرنکی و رۆلی زمانی جهسته له شیعردا و رۆشنایی خسته سه ر بنیاتی زمانی جهسته یه له شیعری هاوچه رخی کوردیدا.

رێنیزی توێژینه وه: له نویسنی توێژینه وه که دا په یوه ی رێنیزی وه سفی شیکاری کرا وه، له بهشی یه که مدا له پروی وه سفیه وه قسه له سه ر باه ته که کرا وه و له بهشی دووه میشدا به شیکاری و ئاماره کانی زمانی جهسته بۆ ئه نجای باه ته که رۆشتوو ی.

ئهمبلی توێژه ر: nazira.sabr@koyauniversity.org

مانی چاپ و بلاز کردنه وه © ۲۰۲۵ نەزیرە صابەر مصطفیٰ، هێمن عبدالحمید شمس، سروشت جوهر حویز، گه بیشت به م توێژینه وه یه کرا وه له ژیر ره زامه ندی - CC BY-NC-ND 4.0

۱. گوفاری زانکوی کویه بۆ زانسته مرؤفایهتی و کومه لایه تیه کان، به رکی ۸، ژماره ۲ (۲۰۲۵)
ریککه وتی: وه رگرتن ۶ تشرینی دووم ۲۰۲۲؛ په سندرکن: ئایار ۲۰۲۵
توێژینه وه ی ریکخراو: له ۱۶ ته مووز ۲۰۲۵ بلاز کرا وه ته وه.

درکندندا و بەکارهينانى كەمترين وزه له كاتى ئاخاوتندا، ئەمەش بەشىكە له ئابور يکردن له زماندا.

3- زمانى ئەدەبى (تايهەتى): ئەو جۆره زمانهه، كه ريزه لادانه كانى زياتره (عەبدوللا، 2011: 64-67) كه له هەردو جۆره كەى تر جياوازه، تايهەتە به دەقى ئەدەبى، نوسەر كۆمەلنىك گۆرانكارى له هەمو ئاسته كانى زماندا دەكات، بۆگەياندىن مەبەستى جياواز. دەقى ئەدەبى به چەند هونەرىكى گرنكى بنياتى زمانى بەرھەمدىت، لادان له ئاسته كانى زمان و هەلبۇاردن بەشدارن له نواندىن هونەر و ئەدەبدا.

زانستى زمان ليكۆلينيەوه له هەمو پەيوەندىيە زمانى و نازمانىيەكان دەكات، بۆيە تويزينه وەكان دو ئاراستەيان گرتوو: تويزينه وەى تىزورى و تويزينه وەى كارەكى. زمانه وائى كارەكى لقتىكى گرنكى زمانه وائىيە و بوارىكى فراوانى تويزينه وە زمانىيەكان دەگرئىتەوه، تيشك دەخاتە سەر جىيە جىكردنى تىزورە زمانىيەكان بە شىوہەيكى كارەكى، "زمانه وائى، برىتتەيه له ليكۆلينيەوه له كيشە زمانىيەكان له ناو كۆمەلدا وەك: چۆنەتتە فېرىونى زمانى بىگانە بە باشترين شىوہ، چۆنەتتە ديارىكردنى كيشە كانى گوتن... هتتد" (Davies and Elder, 2004: 18).

يەكئىك له بوارە كانى زمانه وائى كارەكىدا كارى لەسەر دەكرىت زمانه وائىيە درونىيە (Psycholinguistics)، ئەمەش لقتىكى گرنكى، ليكۆلينيەوه له پەيوەندىيە نيوان زمان و لايەنى دەرونى دەكات. زمانه وائىيە دەرونى ئەو چالاكىيە ئاوەزىيانە دەگرئىتەوه، كه پەيوەندىيان بە ليكدانەوه و دركئىكردن و تىگەيشتنى زمانه وەهە، كه له كەسيكەوه بۆ كەسيكى دىكە جياوازن، چونكە مئيشك بەرپرە له بەرزەفتكردى بارى دەرونى مرقايقەكان و دەرپرین و رەفتارەكان. "شيوەزى جۆراوجۆرى دەرپرینى دەرونى تاكەكان بەلگەيه، كه تاكەكان له دركئىكردن و بىركردنەوه و تىروانين جيان و ئەم جياوازيەش له زمان رەنگەداتەوه" (دزەبى، 2014: 15)....

۱. ۲ زمانى جەستە:

زاراوهى زمانى جەستە (لغة الجسد - Body Language)، راستەوخۆ پەيوەندىيە بە ئەندامانى جەستەى مرقايقەوه هەيه، مەبەست لىي بەشدارىكردنى ئەندامانى جەستەى مرقايقە له ئاخاوتندا، بە هاوکارى زمانى دەرپرین. زمانى جەستە زمانىكى بىدەنگە، بەلام زمانى دەرپرین دەنگدارە. لىرەدا گرنكى جياوازي نيوان زمانى ئامارە و زمانى جەستە بخرتەر، چونكە هەندىكجار له برى زمانى جەستە زمانى ئامارە بەكاردەهينرئىت، ئەم دو بابەتە جياوازن، زمانى ئامارە تايهەتە به زمانى خاوەنپیداويستى تايهەت (نايىست و لائەكان، ئەوانەى ناتوان بە شىوہەيكى دەنگى قسە بکەن)، واتە ئەم زاراوهيه بۆ تويزىكى تايهەتى كۆمەل بەكارديت و هەمو تاكەكانى كۆمەل ناتوان ئەم جۆره زمانه بەكاربينن. ئەم زمانه وەك زمانى دەرپرین له نەتەوهه كەوه بۆ نەتەوههيكى تر جياوازه، پىتوستى بە مامۇستەى تايهەت هەيه، زمانىكى پلانبۇدارپىزراوه. ئەم زمانه وەك جىگرەوهيك له برى زمانى دەنگى بەكارديت، بەلام زمانى جەستە يارمەتيدەرە له گەل زمانى دەرپرین بۆ گەياندىن واتاى راستەقىنە، ئەمەش وەك زمانى داىك مرقايقە له كۆمەلگە فېرى زمانى جەستەش دەبىت بە پىنى قۇناغەكانى تەمەنى، واتە بەئى هېچ پلاتيك و مامۇستەيهكى تايهەت. وشە و دەنگ، دو ميكانىزمن، له پرۆسەى پەيوەندىكردندا بە (گوئى) دەبىسترن و هەر بەم ئامرازەش مامەلەيان له گەلدا دەكرئىت، بەلام رەفتار و جۆله جەستەيهكان بە چاوه دىنرین و له رىنگاى

پىكهاهى تويزينه وەك: ئەم تويزينه وەهە جگ، ه لەم پيشەكەيه، له دو بەش و ئەنجام و لىستى سەرچاوهكان و پوختەى باسەكه بە زمانى كوردى و عەرەبى و ئىنگلىزى پىكهاتوو: له بەشى يەكەمدا ئامارە بە چەمكى زمان و زمانى جەستە و پەيوەندىيە زمان بە كلتور و فېركردن و رەنگدانەوهى لەسەر كەسايەتى، دواتر زمانى جەستە بە پىنى رەگەز كراوه، له بەشى دووهميشدا زمانى جەستە له ئەدەب و شىعەرى كوردیدا شىكراوهتەوه، دواتر زمانى جەستە له شىعەرى كوردیدا خراوتەر و بە پىنى ئەندامەكانى جەستە، لەوانە (چاوه، دەم و لىو و لوت و سەر....، دەست و قۆلەكان و سىنگ، لەشولار و قاچەكان).

له ئەدەبى كوردیدا هېچ تويزينه وەهەيكى لەم شىوہ نەكراوه، واتە رۆلى زمانى جەستە له دەقى شىعەرىدا بختەر، و نەها دو نامەى ماستەر هەيه، كه تايهەتە به زمانى جەستە، يەكەمیان: (زمانى جەستە، تويزينه وەهەيكى وەسفى مەيدانىيە) له لايەن (شەنە ئەبوبەكر ئەحمەد) له زانكۆى سەلاخەددىن. دووهمیان: بە ناوئىشانى (شىكردنەوهى كرده قسەيهكان له دەرپرینە نازمانىيەكان (زمانى جەستە)) له لايەن (مەريوان ئەسەد سەمەد) له زانكۆى كۆپەدا تويزينه وەهە لەسەر كراوه. بەلام ئەم تويزينه وەهە تايهەتن بە بوارى زمانه وائى.

بەشى يەكەم

۱. ۱ زمان:

زمان، يەكئىكە له هۆيەكانى گفتوگۆكردن بە شىوہەيكى دەنگى، كه تايهەتە به مرقايقە بۆ له يەكترگەيشتن و دروستكردنى پەيوەندىيە كۆمەلايەتتەيهكان. ئەم دياردەيه له نيوان گيانەورائىشدا هەيه، بەلام بە شىوہەيكى جياواز بە پىنى سىستەمىكى ديارىكراوه، كه هەر گيانەور و زىندەوههريك جياوازه له يەكى تر، " زۆر له تويزه وەران لەو پروايەدان زۆرىەى ئەو ئاژەل و زىندەوهه رانەى، كه بە كۆمەل دەژىن، توانبويانە سىستەمىكى گواستەوهى زانىارى له نيوان خۇياندا بە هۆى برگە دەنگىيەكانەوه دابريژن و نەوه لەدواى نەوه بەكارى بېنين" (مىنە، 2004: 22)، بەلام ئەوهى مەبەستە لەم تويزينه وەهەدا زمانى مرقايقە، كه ئەويش خاوەن سىستەمىكى ديارىكراوه، هەر نەتەوههيك زمانىكى تايهەت بە خۆى هەيه.

زمان چالاكترين دياردەى ژيانى مرقايقەتتەيه. بونىادى زمانى هەميشە له نوويونەوه دايه، تواناى مرقايقە لەم روانگەيهوه سروشتتتەيه، هېچ سنورىك بۆ ريزهى دەرپرینەكان نييە، بۆيە زمان بەردەوام له گەشە و گۆراندايه. تاكەكانى كۆمەل، بەئى پلاتيكى ئامادەكراوه، بەردەوام داهينان له زماندا دەكەن.

مرقايقە، زمان بە شىوہى دەنگ له دەرپریندا بە كاردەهينرئىت، له رىگەى ئەندامانى ئاخاوتنەوه يان بە شىوہى نوسراوه، زمانه وائەكان زمانيان دابەشكردوووه بۆ سى جۆر:

1- زمانى پىوانەى (سروشتى): مەبەست لەو زمانهيه، كه له ئاوهزى مرقايقە جىگەر دەبىت بە پىنى هەمو رىسا و ياساكانى زمان، بەئى هېچ گۆرانكارىيەك.

2- زمانى ئاخاوتن (گشتى): ئەو زمانهيه، كه مرقايقە له ئاخاوتنى رۆژانەدا بە كاريدههينرئىت، بە كۆمەلنىك گۆرانكارىيەوه، كه يارمەتيدەرن بۆ ئاسانكارى له

گشتگرين ، ههنديكى ديكه بان به هوى كارىگه ريبه كومه لايه تى و كلتور به كانه وه له فالب دراون ، بون به به شينك له كلتوره كه. ليزه دا بۇ ئەم مەبه سته دو بۇچون دەخه به پرو:

1- لايه نه زگاكيبه كان يان بايولوزيبه كان: ههنديك دهر برينى روخسار و نامازه كانى زمانى جه سته به گشتگر داده نرين و ئەگه رى زوره رەك و ريشى بايولوزيبان هه بىت، بۇ نمونه، دهر برينى خوشى، خەم، تورە بى، ترس و سەر سورمان به گشتى له سەرانسەرى كلتوره كاندا ناسراون و يەك شىويهان هه به، بۇ ئەمەش به نهمايەكى بايولوزى بۇ ئەم نمايشانه ديارى دهر كرين. (ئيكسان، فريزن و سورسون) پشتگرينان له ههنديك له بىروبواوهره رەسەنه كانى داروين دهر كره سەبارت به نامازه زگاكيبه كان، كاتيك ليكوليبه وه يان له دهر برينى روخسارى جهند كه سانىك، له پينچ كلتورى به فراوانى جياوازدا كرووه، ئەوه يان دوزيبه وه هه مو كلتوره كان هه مان نامازه به رەتبه تيبه كانى دهموچاويان به كار هينا بۇ نيشاندانى هه سته كانيان (Allan and Barbara, 2004: 17).

2- لايه نى فيزبونى كلتورى: شيوه جياوازكانى كلتور و رەفتاره كومه لايه تيبه كان، كارىگه ريبه كى زوربان له سەر چۆبته تيبى دهر برينى زمانى نازارەكى تاكه كان هه به. نامازه و دوخى جه سته و دهر برينى روخسار، ده توان ماناي جياواز له كلتوره جياوازە كاندا هه لىگرن. لاسايكرده وه يەكيكه له هۆكاره كانى فيزون به تايه تى له تەمەنى منداليدا. هه ميشه مندالەكان هه ولى لاسايكرده وه يەك گوره كان دهن، بۇ فيزبونى زمانى دهر برين و زمانى جه سته، تەنانت له ههنديك كاتدا، نامازه جه سته يبه كان ئەوه نده به خيراى وهرده گرئت، له گەل دهر برينه زمانيه كه دا راسته وخو تيكەل به نه ستى مندالە كه ده بىت، هه ركاتيك بيه وىت ئەو دهر برينه زمانيه دهر برين هه مان نامازه ي جه سته ي له گەل به كارده هينيت، به يى هيج بىر كرده وه يەك.

زمانه وان و شاره زاكانى زمانى جه سته (ئيكسان فريزن، سورسون، ايزفلت) توپزيبه وه يان له سەر كه سانى (نايىنا و نايىست) كرووه، ئەوه يان دهر خستوه، كه ئەو كه سانه ناتوان له ريگه ي هه رده نامرازى (بيست و بيينه وه) فيزى ئەم نامازه نازارەكيانه بن، بۇ به يى ئەوه ي تواناي بيىن و بيستينان هه بىت له كاتى بىزارى و دلخوشى و تورە بى... هه تدا كاردانه وه جه سته بيان ده بىت، هه ر بۇ به زاناي ئەلماى (ايزفلت) په يبه وه بردوه، كه نامازه ي گريان و زهرده خه نه ي مندالانى (نايىست و نايىنا)، له ريگه ي فيزون و لاسايى كرده وه فيزبه ون (الن پيز، 2014: 11)، به لكو ئەم نامازه يه به شينكه له سروشتى مروفونى خويان. ئەمە له لايه ك، له لايه كى ديكه وه توپزيبه وه كان دهر يانخستوه، هه نديك له نامازه كانى جه سته له گشت گروهه كاندا وه ك، بۇ نمونه (مندالان) دواى ماوه يه كه له اهدايكوبنان تواناي (مئين) يان ده بىت، ئەم كاره له مندالاندا، كلتور و فيزكردن ديارى ناكات، به لكو به شيوه يه كى خوارك و سروشتى تياندا دروست ده بىت، يا خود نامازه كانى (بىزارى، دلخوشى، سەر سامبون، ترسان، تورە بون ... هه تدا) نامازه ي گشتين و به سروشتى به سەر جه سته ي مروفه كانه وه دهرده كه ون. به م جه شنه زورينه ي نامازه كانى جه سته له به رته تدا ده چنه وه سەر يه ك سەرچاوه، بۇ به كاتيك خەلك دلته نگ دهن، بىزار دهرده كه ون، كاتيك دلخوشن، پينده كه من، هه مو ئەمانه بونه ته نامازه ي سروشتى له هه مو جياندا به يەك شيوه دهرده كه ون، بۇ به زورينك ناويان ليناون (نامازه جيانيه كان) (الن پيز، 2014: 13).

چاو و ميشكه وه ليكدانه وه و ئەنجام گريان بۇ دهر كريت، كوى گشتى ئەم ميكانيزمه ش له نه خشاندن و دروستكردى كه سايه تى ياره تيدر ده بىت و گوزارشتى ناوه كى و دهره كى مروف، كه هه موى به سەر يه كه وه پيى ده گوتريت (پروسه ي په يوه نديكردن). زمانى جه سته زياتر دياره و به رجه سته يه، له روى دهر ونسيه وه رەسە نتره و ده وه مهنتره به دهر برين. ئەم جور زمانه به هوى تايه ته نديه كان يبه وه به هينا نازمانيه كان ناوده برين، چونكه زمان تيدا به شدار نايىت، ئەمەش دهر كريت به دو جور:-

1- هينا نازمانيه ده نكيه كان، كه به پارازمانيه كان دهناسرين وهك؛ قيزه، شيوه ي دنگ، خيراى و ئاواز... هه تدا.
2- هينا نازمانيه ييزاوه كان، هينا ييزاون له دنگ به دهن، واته دنگ له مجوره هينا يانه دا نييه (صالح، 2013: 50). ئەم هينا يانه گوزارشت له دهر برين و ئاخوتن دهن، به لام ئەندامانى ئاخوتن تيدا به شدار نايىن. زمانى جه سته و دهر برينه نازمانيه كان له كاتى ئاخوتندا ياره تيبى قسه كه ر دهن بۇ گياندى واتا و روتكرده وه ي مەبه سته كانيان (سەمه د، 2021: 80).

زمانى مروف تەنها له چوارچينه ي ئەم بىر كرده وه و هه لچوانه به رجه سته نايىت، كه وشه دهر براوه كان بۇ دروستكردى په يوه نديه كان و ئالوگوركردى بىروچونه كان تاكه هۆكار بن، به لكو هۆكارى تيش بۇ گوزارشتكردن له بىر وه هه ستى مروف هه به، هه مان كارىگه رى له سەر كه سى به رانه ر دروست ده كات. په يوه نديه كانى مروف تەنها له چوارچينه ي وشه و دهر برينه كاندا ناوه سنىت، به لكو سنورى ئەندامى ئاخوتن تيدە پەرينيت بۇ ئەندامى ديكه ي جه سته. زمانى دهر برين له گەل زمانى جه سته ريكدە كه ون بۇ گوزارشتكردن و گواستنه وه ي واتا. "زمانى جه سته برتبه يه له جولە به كى گوزارشتكه ر، خاوه ن و اتا به كى ديارى كراوه له كومه لىكى ديارى كراودا" (الخولى، 1982: 34) زمانى جه سته سەرجه ي ئەو په يامه ناوه كيانه ي ناخى مروفه كان دهر گريته وه، كه له ريگه ي هه سته كانه وه رەنگدانه وه ي به سەر روكارى دهره وه ي مروفه كانه وه ده بىت و له ئەنجامدا جولە و بزوتنه وه يه ك به سەر جه سته وه به جیده هينيت، بۇ نمونه كه يه كيك ده لىت: نا من ناترسم، به لام ده بيىن ره كى تينكچوه و شله ژانى دهر ونى پتوه دياره و دهنكى ناسايى نييه (دزى، 2015: 105)، ليزه دا زمانى دنگ و زمانى جه سته پيچه وانە ي يه كتر ده وه ستنه وه، نامازه جه سته يبه كه راستى هه لوئىسته كه دهنونيت. زمانى جه سته په يوه نديه كى نازارەكيه له گەل ئەوه ي زورچار له گەل زمانى قسه كرده به كار دىت، به لام گرنكى ئەم زمانه له وه دايه، كه سەر به خويه له زمانى گفتوگوركردن، ئەمەش واتاي ئەوه ده كه يه نيىت، مروف رەفتاره جه سته يبه كانى وهك هاوتاي ئەو دهر برينه به كار ناهينيت، كه له ريگه ي دهر برينه زمانيه كانه وه ده بىت، چونكه هه نديكجار جولە ي ئەندامه كانى جه سته له ژير ده سه لانى مروفه كاندا نييه. ئەو گوفتاره زمانيه ي مروفه كان دهر يانده برن، له گەل ئەو جولە و نامازانه ي به سەر جه سته يانه وه دهرده كه ون، يه كانگر نابه وه. هه ر له به ر ئەم هۆكاره يه زمانى جه سته (دروكردن) نازانيت و راسته وخو و يئاي هه ست و نه ستى مروفه كان ده كات

۳.۱ زمانى جه سته خورسكه يان له ريگه ي فيزكرده وه وهرده گرئت؟

زمانى جه سته تيكه له له هه رده لايه نى فيزون و زگاكى، چونكه جوريكه له زمان، مروف ئەو توانسته ي هه به، وهك زمانى دهر برين فيزى بيىت، بۇ به ههنديك لايه نى زمانى جه سته له روى بايولوزيبه وه ره گيان داكوتاوه و له سەرانسەرى كلتوره كاندا

له سهر ناسنامه ي کلتوريمان. په کيک له گرنگرين شته کان، که دهيت درکي پيکيه ين
ئهويه، دهيت به رون و سادهي گتوگو بکين، بۇ ئهوه ي ناسانکاري بۇ تيگه يشتن
فهرامه بکين له روانگه ي په يوه نديه گشتيه کانه وه.

ئامازه کان و جولهي جهسته، وهک دهرپيني گشاوه يي روخسار و پاراستني
زهرده خه نه يکي هميشه يي، به يکيک له گرنگرين ئامراهه کان په يوه نديکردن
داده نرين، چونکه جيگه ي وشه ي دهرپاو ده گرته وه. دهرپينه کان روخسار لايه نيکي
ديکهي گرنگي زماني جهسته ن، که له تيگه يشتن له سهرانسهر ي کلتوره کاند
تايه تمه ندي جياوازيان هه يه. له کاتيکدا هه نديک دهرپيني روخسار، وهک زهرده خه نه
بۇ گه ياندي دلخوشي، گشتيگرن، به لام چرپي دهرپيني روخسار ده توانيت
جياوازيه يکي بهرچاوي هه ييت له گه ياندي واتادا، بۇ نمونه، زهرده خه نه ي راسته يقينه له
کلتوره کان رۇژاواوا دهرپار برينيه له نيشانداني ددان، له کاتيکدا له هه نديک کلتوري
ناسيادا، زهرده خه نه يکي به نه دهب ييت و دهرکه وتني ددانه کان تيئا نه ييت. هه نديک
هتي اي زماني جهسته زکاکن و مرؤف له دوروبهر و که ساني تر وه رينه گرتون، بۇ
سه ملاندي نه مه ش تپوزه رکان ده لئين: نه وه هتي اياهه لاي که ساني که رولال و ناييناش به
هه مانشيوه دويات ده کرينه وه، له کاتيکدا نه وان تواناي لاسايکردنه ويان نيه (مينه،
2004: 31)، وهک گريان و پيکه ين و سه ره قاندي و زمانده هتيان.

1. 5. رهنگانه وه ي زماني جهسته له سهر که سايه تي:

مرؤف له کاتي ئاخاوتندا کۆمه لنيک هتي و ئامازه له سهر روخساريدا دهرده که ويت، نه م
بارودوخانه کاريگه ري له سهر که سايه تي قسه که ره که ده ييت، به هه ردو لايه ني
ئه رتي و نه رتي.

گرنگي زماني جهسته له په يوه نديکردندا له وه دا ده ييريت، کاريگه ري له سهر بۇچوني
که ساني ديکهي دوروبه ردا هه ييت. "زماني روخسار، بۇ فيرکردن و چونه تي
ره فترکردن، به تايه ني له گه ل نه وه که سانه ي بۇمان گرنگن، له هه لسه که وته
دياريکراهه کان رۇژانه دا، سو دبه خشه" (رۇبه رت ئيل، 2007: 13). زماني
جهسته له گه ل دهرپاره زمانيه کان، دهرخه ري روي راسته يقينه ي که سايه تي و
ئاشکرکردني لايه نه شارواهه کان مرؤفن. "ئاوازي دهنگ و به کاره يني وشه و
ريکخستني رسته و هه لسه که وته جهسته ييه کان تايه تمه ندي که سايه تي مرؤف
دهرده خه ن" (دزه ي، 2015: 116-117). مرؤف دهرپاره ي هه ست و سوز و
هه لئويست و که سايه تي، په يام ده نيريت. بارودوخه به هيزه کان وهک تاوانباري،
شهرم، شهرمه زاري، توره يي، ييزاري، کاردانه وه ي فيسيولۇژي به هيزيان هه يه.
هه سته کان دزه ده که ن، چونکه کاردانه وه کان سيسته مي ناوه ندي دهمار دهنه هوي
سوربونه وه، ئاره فکردنه وه، فراوانبوني چاو، گورانکاري له هه ناسه دان و ... هتد.

زماني جهسته، باري سوزداري و ناستي متانه ي تاک نيشان ددات. که سيک
دۇخي ئاراسته ي چاوي راسته وخو به ئاسوي دهروانيت و ئامازه ي ئامانجانرانه ي
هه ييت، رهنگه وهک که سيکي متانه به خو يو و دلنياتر له خو ي هه ستي پيکريت،
به پيچه وانوه که سيک، که شانها کان که وتوتته خواره وه و نيگاکاني دورخاره توه،
رهنگه وهک که سيکي که متر متانه به خو يو سه ير بکريت. کراوه ي و نزيکونه وه،
جورنيکي تري که سايه تيه، که زماني جهسته به هاوکاري زماني دهنگي ده توانيت
بيخاته پرو. نه وه که سانه ي دۇخي کراوه و ئاراي دهرپارين و روخساريان گشاوه يه و
ئامازه ي ده ستي کراوه يان هه يه، زورچار وهک پيشوازيکار و دؤستانه تر هه ستيان
پنده کريت، به پيچه وانوه، تيکنالاني قۇله کان، دۇخي داخراو، خو پاراستن له
فراوانبوني په يوه نديه کان نيشانده دات.

فيروني زماني جهسته له سه ره تاي له دا يکونه وه ده ستيپنده کات، به وه پييه ي تاکه کان
چاوديري ره فتره نازاره کيهه کان ده وره يريان ده که ن و لاساييان ده که نه وه. نه م
پروسه ي فيرونه به ديري ايي ژيان به رده وامه و له ژير کاريگه ري خيزان و هاوتهمه ن
و په روره ده و ژينگه ي کلتوري فراوانترديه. به گشتي کۆمه لگه رۇلي سه ره ي له
فيرکردني زماني جهسته دا ده ينيت، چونکه "زمان و کۆمه ل کاريگه ري به يريان به سه ر
په کتره وه هه يه، به جورنيک به شيك له زمانه وانها کان پيئاوايه په کيک له هوکاره کان
سه ره لئاني زمان برينيه له هوکاري کۆمه لايه تي" (سه مه د، 2021: 61)، بۇه به شيك
له به رپرسياره ي تي فيروني زماني جهسته ده که ويته نه ستي خيزان و کۆمه ل.

1. 4. زماني جهسته و کلتور

زماني جهسته لايه تيکي گرنگي په يوه نديکردن و ليکدانه وه کانه، ده توانيت له
سه رانسهر ي کلتوره جياوازه کاندا جياوازيه يکي بهرچاوي بنوين. په يوه ندي نيوان زماني
جهسته و کلتور ئالوزه، به وه پييه ي به ها کلتوريه کان کاريگه ريان له سه ر چونه تي
دهرپيني ئاخاوتني تاکه کان به شيوه يکي نازاره ي هه يه. په يوه ندي نازاره ي، به
شيوه يکي هه ربه يکي نيه، ئامانجيکي هه يه و ياساي هاوبه ش بۇ رپنايکردن و
گوزارشتکردن هه يه. فيروني ياسا هاوبه ش و جياوازه کان زماني جهسته له کلتوره
جياوازه کاندا زور به سو ده بۇ تيگه يشتن، وهک ويلام شکسيير ده لئيت: "به چاوه کان
ده ووت". (REN Zhi-peng, 2014: 1029). ليکدانه وه ي زماني جهسته پيويستي
به ره چاوه کاندا چوارچنوه ي گشتي و ئاگاداريون له جياوازيه ي کلتوريه کان هه يه.
سه ره ياي نه وه ش، گورانکاريه تاکه که سيه کان کاريگه ريان هه يه و هه مو ئامازه کان
واتاي گشتيگريان نيه. واتاي ئامازه و دۇخي جهسته ده توانيت له نيوان کلتوره کاندا
جياوازه ييت. له په يوه ندي نيوان کلتوره کاندا، واتاي زماني جهسته زور جياوازه،
ته نانه ت هه مان زماني جهسته ش له باشخاني کلتوري جياوازه، ااتا و ئه رکي
جوراوه ي هه يه. به کاره يني زماني جهسته به هه له، ده يته هوي ليکنيه گه يشتن
و هه له تيگه يشتن و مللاني له په يوه نديه کۆمه لايه تيه کاندا، بۇه گرنکه جياوازي
زماني جهسته له ولات و کلتوره جياوازه کاندا بزاني ت: بۇ ئه وه ي به شيوه يکي
دروست به کاره ييريت. بۇ نه م مه به سته (علي توکلي) ده لئيت: ((له ئه مريکا ته گه ر
جولهي ده ست به جورنيک ييت، که ناوله يي ده ست روو له خواره ي ييت، واتاي
دوربوون و خوافيري ده که به ييت، به لام ته گه ر جولهي ده ست به جورنيک ييت،
که ناوله يي ده ست روو له سه ره وه ييت، واتاي نه وه يه، که که سوکو بانگ بکريت،
له گه ل نه وه شدا له به شيك له ئيتاليا نه م ئامازانه و اتاگانان پيچه وانه نه مه يه)) (نه مه د،
2008: 52).

ده کريت له ولاتيکدا ئامازه يه يکي جهسته و اتايه يکي ئه رتي هه ييت، به لام له ولاتيکي
تر هه مان ئامازه و اتايه يکي پيچه وانه ي هه ييت. له کلتوري کورديدا جولهي سه ره وه
سه ره وه و خواره وه ئامازه به بۇ گويگرتن و رازيون، به لام لاي هينديه کان جولهي
سه ره به لاي راست و چه پدا ئامازه ي گويگرتن و رازيون ده گه يه ييت. چاوداگرتن له
کلتوري کورديدا واتاي ناشيريني گه ياندوه، به پيچه وانوه له کلتوره کان تر دا به واتاي
سللا وکردن هاتوه (مينه، 2004: 31). چون مرؤفه کان له بيکها ته ي نه ته وه ييان
جياوازيان و کلتور و زمان و دابونه رتيان جياوازه، به هه مانشيوه به شيك له زماني
جهسته شيان جياوازه. له کاتي مامه له کردن له گه ل که سانيکدا، که باشخاني کلتوري
جوراوه يان هه يه، هانده ري ريزگرتي به کترن. بۇ تيگه يشتن و زاييني ديديگا
جياوازه کان، پيويسته په ره به خودناکايي کلتوري بدين به ناسيني کاريگه ري به کان

زمانى جەستە ئامازى بەنرخ سەبارەت بە كەسايەتتى كەسىك نىشان دەدات، بەلام زۇر گرنىگە ئەم ئامازانە بە ھاوبەشى لەگەل ھۆكارەكانى تردا لىكيدىرئەنە، ۋەك پەيوەندىي زارەكى، بارى دەرونى، جوارچىنە ۋە جىاوازىي تاكەكەسى ۋە تەمەن ۋە ئاستى رۆشنىيىرى. ھەمو مرؤفېك بە كەسايەتتەكى دىيارىكراۋ جىا دەكرتەنە، كە ھەمو تايەتمەندىيەكانى تاك لەخۆدەگرىت ۋە واى لىدەكات، جىاواز يىت لەوانى تر.

۱.۱ زمانى جەستە بەيى پەگەر

ھەردو پەگەزى نىر ۋە مى، تواناى بەكارھىنانى زمانى جەستەيان لە پال دەرىپنە زمانىيەكاندا ھەيە، بەلام سەرجمە توپزىنەۋەكان سەلماندىوانە، پەگەزى مى پەيىردن ۋە تواناى زىياترىان بۇ خويىندەنە ۋە بەكارھىنانى زمانى جەستە ھەيە، بە بەراورد بە پەگەزى نىر. پەگەزى مى تواناىيەكى خۆرسىكان بۇ ۋەنەگرتن ۋە كرنەۋەى نىشانە ۋە ئامازە نەۋترەۋەكانى ئەۋانى تر ھەيە، سەربارى ئەۋەى خاۋەنى نىگا ۋە تىروانىيىكى وردن، كە بە ئاسانى لە وردەكارىيە چۆكەكان تىدەگەن، ئەمە بەدەر لەۋەى زۇر زىياتر لە پەگەزى نىر بەۋرەدەترن لە پىشاندىان ۋە نىماشكردىن رەفتار ۋە جولە ۋە دەرەكەۋتەكانى جەستەيان بۇ بەرانبەر. پەگەزى مى، ئاسانتر لە پەگەزى نىر دەتوان بەرانبەر پارزىكەن، ھونەرەكانى دەرەكەۋتن ۋە سۆز ۋە نازەكانىيان ئەم توانا بەرزى پىنداۋن، چۈنكە ئافەرەتان زۇر ورد ۋە ھەستىيارن لە شىۋازى دەرەكەۋتن ۋە جولە ۋە رۇپىشتن ۋە رەفتارىياندا بەراورد بە پىياۋن، كە زىياتر گتوگو ۋە قسەكرن بەھەند ۋە ۋەردەگرن، نەك دەرەكەۋتە ۋە جولە ۋە ئامازەكان. ژنان تەنھا لە روخسارىياندا دەيان جولەى چاۋ ۋە برۇ ۋە دەم ۋە لىو ۋە جولەى تايەتتەيان ھەيە، كە لە پىياۋندا كەمتر بەدەيدەكرىن.

زانايانى دەروناسىي زانكوى ھارفارد لە تاقىكرنەۋەيەكدا كۆمەلنىك ژن ۋە پىياۋن كۆكرەۋە ۋە كورته فلىيىكى يىدەنگىيان نىشاندىان، كە فلمەكە تەۋاۋ بو، يەكەيەك ئامادەبوانىيان تاقىكردەۋە، تا بزنان چەندكەس بە ھۇى جولە ۋە نىشانەكانەۋە لە فلمەكە تىكەيىشتون، لە ئەنجامدا دەرەكەۋت، ژنان بە رىژەى 87% لە چىرۆكەكە گەيىشتون ۋە پىياۋنىش تەنھا 42% لە چىرۆكەكە گەيىشتون (مىنە، 2007: 40). ئەم توانستە تايەتەى ئافەرەتانىش، بۇ ئەۋ رۆلە مەزەنە كۆمەلەيەتتە دەگەرئەنە، كە لە كۆمەلدا دەيگرن، ئەمەش ۋەك ھاندەرىك دەيىت بۇ ئەۋەى ئافەرەت ھەستىيارىيت بە كاردانەۋە ۋە كارلىكى كەسلى تر، ئەم ھەستە لە دايكاندا بەشىۋەيەكى رون دەرەكەۋىت، لەبەرئەۋەى ئەۋان لە پەيوەندىكردىيان بە مندالەكانىانەۋە پىشت بە كەنالە نازارەكەيەكان دەبەستىن، بەيى ئەۋەى مندالەكانىيان بە دەرىپنى زارەكى ھەستى برسىيى ۋە بىزارىي خۇيان دەرىپن، لىيان تىدەگەن ۋە زو بە ھانايانەۋە دەچن. ئەم لىزىنى ۋە وردىيىيەى ئافەرەتان ۋە يىكردوۋە لە لىكەندەۋەى زمانى جەستە لە كاتى ئاخاۋتندا شارەزىن، چۈنكە دەرىپنە زمانى ۋە جەستەيەكان ھاۋتا ۋە ھاۋسەنگ نىن لەگەل يەكترىدا، ژنان ھەر زو ئەم ناھۋسەنگىيە ھەستىپدەكەن ۋە ئامازەكانى روخسار ۋە جەستە دەكەن بە ئاخاۋتتى باۋە پىكراۋ، بەلام ئەگەر بىيانەۋىت لەم كاتەشدا ھەۋىي زۇر دەدەن ھاۋسەنگىي زمانى جەستە ۋە زمانى زارەكەيىيان رىكخەن ۋە ھاۋشىۋەى پىياۋن نەشەلەژىن، خۇ ئەگەر ناھۋسەنگىيەكىش ھەيىت، ئەۋا پىياۋن رەنگە ھەستى يى نەكەن، چۈنكە پىياۋن زىياتر دەرىپنى زمانىيان بەلاۋە گرنىكە ۋە لەسەر ئەۋ بىنەمايەش پىيار دەدەن نەك ئامازە ۋە دەرەكەۋتەكانى جەستە، كە بە لاي ئافەرەتەۋە پىش زمانى ئاخاۋتن دەكەن.

جىاوازىي زمانى جەستە لە نىۋان نىر ۋە مىدا بە دو شىۋازى سەرەتايى دەرەكەۋىت؛ جىاوازى لە رەفتارەكاندا، يان جىاوازى لە ئامانچى پىشت رەفتارەكانىياندا ھەيە. بەشىك لەۋ جىاوازىيانە لە ساىەى سروشتدايە؛ واتە پىشۋەختە بەرنامەرىژ كراۋن لە

بەشى دوۋە

۱.۲ شىكردەۋەى زمانى جەستە:

تىكەيىشتن لە زمانى جەستە برىتتەيە لە لىكەندەۋەى ئەۋ ھىيا نازارەكەيەكانى مرؤفەكان لە رىكەى جولەى جەستەيى ۋە ئامازە ۋە دەرىپن ۋە دۇخى جەستەيەۋە دەيخەنە رۋ. لايەنىكى گرنىكى پەيوەندىكردەنە بەۋ پىيەى دەتوانىت تىروانىيىك بۇ بىركردنەۋە ۋە ھەست ۋە مەبەستەكانى كەسىك نىشان بەدات. ھەندىك نمونەى باۋى زمانى جەستە برىتتەن لە بەركەۋتتى چاۋ، ئامازەى دەست، دۇخى جەستە ۋە جولەى جەستە. بە گرنىكىدان بەم ھىيا نازارەكەيەكانە ۋە تىكەلكردىيان لەگەل ھىيا زارەكەيەكان، دەتوانرىت تىكەيىشتى باشتر ۋە لىكەندەۋەى وردتر بكرىت، بۇ زانىنى مەبەستەكانى مرؤف، كە ھەۋلى گەيىندى چى دەدات؟ دەتوانرىت جىاوازىيەكى بەرچاۋ لە نىۋان نوسەر ۋە خويىنەردا دروست بىكات، ئەگەر ئەۋ دوۋانە ھاۋبەشى ھەمان باشخانى ككتورى نەين. پىيۋىستە خويىنەر كۆدى زمانى جەستە تايەت بە ككتور - بزائىت بۇ لىكەندەۋەى واتايەكى دروست (Korte, 1997: 13) پەچاۋكردىن ككتورى ۋە دورۋەرى دەق، لە كاتى لىكەندەۋەى زمانى جەستەدا، گرنىكە.

شاعىران دەتوان زمانى جەستە بەكارپىن بۇ ئەۋەى خويىنەرەكانىيان باشتر لە بارودۇخى ھەستى كارەكەۋەكانى ناۋ شىعەرەكە ۋە زمانى جەستە تىكەن، بۇ ئەۋەى ۋەك رىكەيەك بۇ دروستكردى ئەزەمۋىكى ھەستىيار ۋە كارىگەرىي ناۋەكى بۇ خويىنەر بەكارپىن. "بە ناسىنەۋە ۋە رىزگرىن لە جىاوازىيە ككتورىيەكان لە ئامازەكانى زمانى جەستەدا، دەتوانرىت تواناكانى پەيوەندى نىۋان ككتورەكان بەرز بكرىتەۋە، ۋە پەيوەندى ئەرتى لە شوئە ككتورىيە جۇراۋجۇرەكاندا دروستبىكرىت. بۇ ئەۋەى بتوانرىت وشە نوسراۋەكان لەلايەن چاۋەكانەۋە ھەلجىرىن ۋە لەلايەن ئاۋەزەۋە لىكيدىرئەۋە" (Portch, 1985: 4). لە ئەدەبدا ۋە يىكەنىشنى زمانى جەستە ۋەك پەنچەرەيەك بۇ جىپانى ناۋەۋەى كەسايەتى خزمەت دەكات. ئەمە رىكە بە خويىنەرەن دەدات ھەست بەۋ ھەستەنە بىكەن، كە لەۋانەيە يان ناكۆك بن لەگەل دەرىپنە زارەكەيەكاندا.

۲.۲ زمانى جەستە لە ئەدەبدا:

شاراۋەكان و دروستكردى ئەزمونىكى خويندەنەۋەى قولتۇر بەكاردەپتەن ، جا لە رىگەى جولەى ورد، دەرىپنەكانى روخسار ، يان ھەلۋىستەكان، زامانى جەستە دەپتە گېرەرەۋەپەكى بېدەنگ. ھونەرى نوسىنى دەق ئەدەبى، برىتپە لە شىۋازى بەكارھىنانى زامان بە شىۋەپەكى كارىگەر و رازىكەر. "ھەمو جولەپەك بە وشە دادەنرېت و ھەر دەنگىكىش واتاى تايپەكى ھەپە، ھەر جولە و دەنگ و رەفتارىكىش لە قوللاپى ناخى مرقۇقە دەردەچىت" (عبدالاحد، حاجى زادە، حىدرى، 2021: 9)، بۇپە تەنەت لە ھونەرى سىنەما و شاۋشدا زامانى جەستە بەسەرەكېتېن بىنەماى سەرەكەوتى بەرجەستەكردى كەسايەتپەكان دادەنرېت.

۲.۳ زامانى جەستە لە شىعدا:

زامانى جەستە لە شىعدا، رۇلىكى بەرچاۋ دەگېرېت لە دەرىپى ھەستى نوسەر بە وىنەپەكى ھزرى و ھونەرى؛ قوللىپەكى زىاتر بە واتاى وشە دەپەخشىت. جولەى دەستەكان، نىگەى چاۋەكان، پەيامەكان رونتر دەكەنەۋە. "رەھەندى نىگەى چاۋەكانى خۇشەۋىستى شاعىر، جىيانىكى قوللى ھەستە شاراۋەكانە، دەرونى شاعىر بەرپىسار لە ئاشكرادى ئەم وىنە خەپلىانە" (قادىر، 2013: 14). بەھۇى ناۋەرۇكىكى سۆزدارى لەشىعدا چەندىن ھىنا و ئامازە بەدېدەكرېت بۇ دەرخستى ھەست و سۆز و بارى دەرونى تاكەكەس، ئەمەش كارىگەرىپەكى بەھىز دروستدەكات بۇ تىگەپشتن و لىكەنەۋەى خوينەر بۇ جۇرى پەسنىكرەكە. پەپوئەندىپەكى دولاپەنە لە نىۋان ئەم ئامازە جەستىپانە ھەست و سۆزى شاعىراندا ھەپە، ھەپەك لە جولەكان ھەلگىرى پەيامىكىن لەرىگەى ئەم كەنەلەۋە بۇ خوينەر دەگوارزىنەۋە. لە ئەدەبى ھاۋچەرخدا، ھونەر و نەرىتى شىعدى بە شىۋەپەكى بېدەنگ پەپوئەستە بە پىكەتەى دەسەلاتى ئەدەبى لای شاعىران، ھەندىك ئامازە پەپوئەندىپان بە ئەزمونە بىناۋەكانى خودى شاعىرەۋە ھەپە، بەلام بە شىۋەپەكى ئامانچدار لە وىناردى ئەزمونىكى نويدا بەكاردەھىترىن. واتە زامانى جەستە ۋەك زامانى دەرىپى بەشدارى لە پرۇسەى بەمىتافۇركردن دەكات بە شىۋەپەكى ھىنا يان خوازى بۇ گەياندى ھەستى قولتۇر لەناۋ شىعدا. دۇخەكانى زامانى جەستە دەتوانن نوئەراپەتى چەمەكە ئەبستراكتەكان يان بارە دەرونىپەكان بىكەن بۇ وىناردى ھونەرى جوان، ئەمەش دەپتە ئەزمونىكى قولتۇر بۇ خويندەنەۋەى دەقەكە، لەم كەندا زامانى جەستە دەپتە گېرەرەۋەپەكى بېدەنگ، بەلام قسەكەرىپى بەتوانا لە جىپانى شىعدا.

تەككىكەكانى گەياندى زامانى جەستە لە شىعدا برىتن لە زامانى بىناۋ و بەكارھىنانى وىنەسازى و پەسنىكرىن و مېتافۇر و نواندىن و رېم و دەنگ...ھتد. بە ھۇى ئەمەۋە شاعىران دەپانەۋىت ھەستىكى ورد بۇ بىركدەنەۋەكانى ناۋەۋەى كەستىك دروست بىكەن. كاتىك زامانى جەستە لەناۋ شىعدىكىدا بە شىۋەپەكى كارىگەر بەكاردەھىترىت، دەتوانت وىنەى زىندو و سەرنجراكىشى دەرونى لەناۋ مېشكى خوينەردا بوروژنىت و ۋەلامىكى سۆزدارى قول بۇ كارەكتەرەكانى ناۋ شىعدەكە ئاشكرابكات. لە ئەدەبى كوردىشىدا بە لەبەرچاۋكرتتى گىنگى و بەكارھىنانى زامانى جەستە لە پرۇسەى بەرھەمچىنانى دەق شىعدى و بەمىتافۇركردن بەرجەستەكراۋە، ئەم بەكارھىنانە بىناۋەى زامان لە كاپەى بەرھەمە شىعدىپەكاندا بە شىۋەپەكى بەرراۋان لە شىعدى كۆن و نويدا دەپىترىت. ھەروەك لەم شىعدە فۇلكۇرپەدا بە روى ديارە:

مالمان ئەۋەپەر ئەۋەپەر
كىنى منى كوشت ئەۋەدولبەرە
بەدەم جوئىم پىن دەدا

زامانى جەستە لە ئەدەبدا، رەنگدانەۋەى وىناى ھونەرى جولەۋە، زىندوتى بە بونىدى دەقەكە دەپەخشىت، لەسەر بىنەماى لىئاۋىپى سىپا نازارەككەكان و پەپەرەۋىكردى چەمەكەكانى دەق ئەدەبى بونىدادەنرېت. شارەزى لەشىۋە و ئەركەكانى زامانى جەستە لە ئەدەبدا لە نەرىت و پاشخايتىكى كلتورى دىارىكراۋەۋە گەشە دەكات و مەلەكەچى گۇرناكارى مېژوبى دەپت. لەلاپەن نوسەرەنەۋە بۇ گەياندى ھەست و مەبەست و كارلىكەكانى كارەكتەرەكان بەكاردەھىترىت بەپى ئەۋەى بەرونى باسىان بكرىت، بەتايپەتى لە دەق گېرەنەۋەدا. ((دروستەى گېرەنەۋەى بىناۋ، زۆر لە دروستەى گېرەنەۋەى زامانى گوتراۋ / نوسراۋ ئاسانترە ھەم بۇ شىكردەنەۋەى ھەم بۇ توانستى ھەلىجانى راستىپەكان و بۇ خستەنەۋەى راستىپەكان بە شىۋەپەكى زىاتر (پاستگۇپانە)) (قادىر، 2016: 73). زامانى جەستە ھاۋكارى گېرەرەۋەپە بۇ ئەۋەى دىداگىپەك سەبارت بە خودى كەسايەتپى ناۋەۋەى كارەكتەرەكە بە خوينەر بدات. نوسەران دەتوانن لە رىگەى پەسنىكردى ئامازە و دۇخى جەستە و دەرىپى روخسار و جولەى جەستەپەۋە، قوللى بۇ كارەكتەر و دېمەنەكان زىاد بىكەن، ئەمەش رىگە بە خوينەران دەدات پالئەرە بىنەرتىپەكان دەرىخەن، لەم خالدا لە شىكارى رەخەى دەرونى زىكەپتەۋە.

نوسەر لە نوسىنى دەق ئەدەبىدا ئازادترە بە ھۇى زامانى جەستەۋە، بۇ ئەۋەى وىنە خەپلىپەكان تىكەل بە بارودۇخى راستەقىنەى كارەكەى بكات، چۈنكە بونىدى ھەر دەقكى ئەدەبى لە بۇشايپەكى فراۋانى ھزرى نوسەر لەداپكەپت، وىنەپەكى ھونەرى جولەۋ و پىشكەش دەكات، كە لەۋانەپە تەتوانت بە ھۇى دەرىپنە زارەككەكان ئەۋ وىنە ھونەرىپە دروست بكات، بەتايپەتى ھەندىك لە نەرىت و كلتورەكان سىنورىپىكان بۇ دەرىپنە زامانىپەكان داپشتوۋە، لەكاتى دۇخى كارلىكەكاندا دوچارى تىگەپشتى نەرىتى دەنەۋە، بە تايپەتى لە باپەتى ئەدەبى (دلىدارى و سىياسى)دا. (باربارا كورتى) لىكۇلئىنەۋەپەكى گىنگى سەبارت بە زامانى جەستە لە ئەدەبدا ئەنچەمداۋە، لەم بەرھەمەپدا تىۋرىكى كشتى دامەزىراند، ھەمو جۇرەكانى زامانى جەستە و ئەركەكانى لەخۇگرتوۋە. كورتى، گىنگى بە زامانى جەستە داۋە لە بەرھەمە سەرەككەكانى ئەدەبدا، لەۋانەش چىرۋەكانى (دى. ھ. لۇرىنس، مارگرېت ئاتود و ج.دى. سالىنگەر)، ئامازە بە گىنگى زامانى جەستە دەكات، كە شىۋازىكى گىنگە بۇ پەپوئەندىكرىن لە ئەدەبدا، پىپوۋپە "زامانى جەستە لە ئەدەبدا تەنە ئامازەپەك نىپە بۇ كارلىكى كارەكتەرەكان، بەلكو چەند زانبارىپەك سەبارت بە چۆنەپەكى كارلىكەكە و پىگەى كۆمەلەپەتى و رۇلى رەگەز و جىپانى دەروپەر دەخاتەرە" (Korte, 1997: 27).

ئەۋ رىناۋەى نوسەر يان شاعىر، لە نماپشكردى زامانى جەستەى كارەكتەر لە بەرھەمەكەپدا پەپەۋەى دەكات، بەپى دەروپەر و بارودۇخەكە كارىگەرى جىاۋازى ھەپە، بۇپە لە نىۋان جۇرى ژانرە ئەدەبىپەكاندا لە روى واتاۋە جىاۋازىپان ھەپە. ۋەسفىكردى زامانى جەستە لە سىستەمى رەفتارى كارەكتەرە خەپلىپەكاندا پىكەتەپەكى تەۋاۋ نىشانەپى ھەپە، ئەگەرى ئەۋە ھەپە، ئەم رەفتارە بە ئاگاپەۋە لە بەشىكى چىرۋەكەدا پىت يان بە ئاگاپى خۇى دەرىختا، ئەمەش بەۋ واتاپەپە، نوسەر دەتوانت بە مەبەستىكى پىشۋەختە و بۇ گەياندى پەيامەكە بەكارى بىپىت، يان رەنگە بەپى ئامانچ بەكارىپىترىت، بۇ نمونە لە پەككە لە بەرھەمەكانى جەمىسدا، زىكەى پەنجا و نۇلاپەرى چىرۋەكە پەپوئەستە بە پەپوئەندى كارەكتەرەكان لەگەل پەكتەر لە رىگەى چاۋپىكەۋتەۋە" (Korte, 1997: 84). زامانى جەستە شىۋەپەكى بەھىز و ئالۇزى ھەپە لە وىنا و پەپوئەندىكرىن لە ئەدەبدا، قوللى و دەۋلەمەندى بۇ كەسايەتى و دېمەنەكان زىاد دەكات. نوسەرەكان زۇرچار زامانى جەستە بۇ ئاشكرادى بىرۋەكە

بئین .. هتد (گوران، ۱۹۸۰: ۲۱)

لێردا شاعیر به له بهرچا و گرتی گرنکی و به کارهینانی زمانی جهسته له رینگه ی چاو وینهیهکی هونهری جولوی جوانان بۆ دهخاته رو. ئهوهی به لای شاعیرهوه گرنکه دهرپرینی چاوه، نك دهرپرینی زمان، واته زیاتر جهختی له سه زمانی چاو کردۆته وه، به روانینی یار بۆ شاعیر، ئه مهش پالنه ی دهرونی و په یوه ندییه کانی شاعیر دهرده خات.

2-4- زمانی جهسته له شاعیری کوردیدا:

زمانی جهسته له شاعیری هاوچه رخی کوردیدا هۆکارێکی گرنکه بۆ نیشاندانی ههسته شاراوه کانی ناخی شاعیر، به لام مه رح نیه هه مو ئه ندامانی جهسته به شدار بن له بوینادی دهقی شاعیریدا، هه ر ئه ندامینی جهسته به یی جووری گوزارشته کان له په یوه ندییه کانددا ئاماژه یان پیکراوه، که لێردا رۆلی چه ند ئه ندامیک ده خه یه پرو له وانه:

1- چاو: چاو یه کیکه له ئه ندامه کانی جهسته ی مرؤف و پینگه یه کی بهرچاوی له ئه ده بدا، به تایه یه قی له شاعیردا هه یه. چالا کترین ئه ندای روخسار، که گوزارشتی هونهری نیشات ده دات، چاوه، واته له تیوان ئاماژه نازاره کییه کان، نیشانه ییناوه کان گرنکیه کی تایه تیان هه یه، رۆلێکی گرنکتر ده گێرن له گواسته وه ی په یامه کانددا له چاو ئه ندامه هه ستیاره کانی تر. چاو جگه له ئه رکه که ی و جوانی و سه رخر اکیشیه که ی، وه ک زمانی ئاماژه مامه له ی له گه لدا ده کړیت، چونکه زورچار وه کو تیریک وایه دلێ دلێر ده پیکیت، یا ئه وه ی به دم ناوتریت، چاو پیشانی ده دات و ده یدر کینیت. چاو یه کیکه له کاریه گرتین ئاماژه کانی زمانی جهسته، ته نه ات له کاتی قسه کردنی دو که س له به رانه ر یه کتیدا سه یری چاوی یه کتر ده که ن بۆ راستی یا ناراستی قسه کانیان. ((چاو تروکاندن به یه ک چاو، یان به هه ر دوو چاو بۆ که یان دنی چه ند واتا یه ک به کار دیت له وانه ش: دهرپرینی ره زامه ندی و خۆشی یان داواکاری بۆ ئه نجامدانی کاریک (به شاراوه ی)) (ئه حمده، 2008: 87) هه مو ئه مانه ش له زمانی جهسته دا خۆی ده یینته وه له رینگه ی چاوه وه. بۆیه ئه رکی هه سستی یه یین زور سه رخر اکیشه به له بهرچا و گرتی گرنکیه که ی له دروستکردنی په یوه ندی له ژبانی رۆژانه دا، به به راورد له گه ل هه سته ده ره کییه کانی دیکه دا. ئه وه ی له شاعیری کوردیدا ده ییزیت له زمانی جهسته دا، له روخسار چاوه؛ نیگا کانی خۆشه وستی و توره یی و به زه یی و دودلی و سه رسای وه یمنی ... هتد له چاو و برؤ سه رچاوه ده گرن.

په شتیو شاعیریش له شاعیریدا ده لیت:

ناخ ده ترسم تیاره یه ک

به زریانی نیگای ساردت

هه لوه ننی گو یه ک و چرؤم

له و به هه شتم دهر پرینی (په شیو ۲، 2008: 179)

له م کۆپله یه دا شاعیر زمانی جهسته ی له رینگه ی نیگای چاوه وه هه ست و تیروانینه کانی یاری وه رگرتوه، لێردا نیگای چاو ده دوت، ئه رکی زمانی جهسته ده یینیت و کومه لێ په یامی نه گوترا و به ییده نگی ده گه یه نیت، که کومه لێ وانا له خۆده گری له وانه (توره بونی یار، نارازی بونی یار، ساردوسری یار،). شاعیریش له رینگه ی ئه م نیگا ساردی چاوه وه تیده گات، بۆیه ترسی هه یه له وه ی به زریانی نیگای ساردی یار گو یه ک و جوانیه کانی هه لوه نیت و له و خۆشیه به هه شتیبه دا دهر پرینی، چونکه شاعیر به رگه ی ئه و نیگا ساردانه نا گرت. لێردا له رینگه ی ئاماژه ی نیگای چاوی یار، که یه کیکه له ئاماژه کانی زمانی جهسته وه هه سستی یه یینه شاعیر وینه یه کی هونهری جوانی بنیاتاوه.

له هۆنراوه یه کی دیکه دا شاعیر ده لیت:

به چاو یتیم ده لی وهره

له م دیره شاعیردا وینه یه کی هونهری جولاو ده ییزیت، ئاماژه یه بۆ په یوه ندی نیوان شاعیر و دلداره که ی، ئه وه ی به لای شاعیره وه گرنکه دهرپرینی زمانی چاوه، نك دهرپرینی زمانی ئاخواتن، چونکه زمانی جهسته جیکه ی متانه یه، زیاتر جهختی له سه ر ده کړیت و زمانی دهرپرین پشتگویی ده خریت، ئه مه تیروانینه که بۆ که ساییه قی و پالنه ی دهرونی و په یوه ندییه کانیان.

له په یوه ندییه ئاخواتنه کانی رۆژانه شدا، دهرپرینه زمانی و نازمانیه کان ریتیه ی جیاوازیان له که یان دنی وانا دا هه یه. (ئه لیزیت میرابین) له تویتیه وه یه که دا ئاماژه ی به وه کردوو، له ئاخواتندا ریتیه ی 50% واتای په یوه ندییه ئاخواتنه کان له جولمه جهسته یه که نه وه دهر پرین، 38% واتا کان له ئاوازه ی دهر پرینه کان (فۆنجه نا که رتیه کان) وه ده گه یه ترین، ئه وه ی ده مینیتیه وه، 7% واتای دهر پرینه کان له وشه و دهر پرینه زمانیه که نه وه به ده ستن، ئه مه ش که مترین ریتیه ی واتا یه. (Kar, A., & Kar, A., 2017:11). هه روک له به شی په که مبه شدا ئاماژه ی پیکرا، کاتیکی دهر پرینه زمانی و نازمانیه کان و ئاوازه ی دهر پرینه کان، له سه ر یه ک هیل نه بن و هه مان وانا نه به خشن، ئه واته ئه نا ئاماژه و واتا کانی زمانی جهسته به راست وهرده گیرین و واتای دهر پرینه زمانیه کان به هه ند وهر نا گیرین، چونکه دروست نین، هه روکه له دیره شاعیره که ی سه ره وه دا با سه رواه، به دم (دهر پرینی زمانی) شتیکی ده لیت و به چاو (زمانی جهسته)، شتیکی تر دهر دهر پریت. ئه مه هاتۆته ناو ئه ده به وه و شاعیر ده لیت:

هیچ شتیکی وه ک چاو به راستی ته رجوما نی دل نیه

ده م، درؤی لایه، که جیکه ی با وه ری عاقل نیه (مه دهوش، 1976)

چاو، ئه و راستیه نه ئاشکراده کات، که تاک له دهر پرینه زمانیه کانییدا ده یانشار تیه وه و نایه ویت دهر یان پریت، یان نه ریته کومه لایه تیه که کان رینگه به دهر پرینیان ناده ن. (عه بدوله حمان، 2009: 90).

له شاعیری کلاسیکی کوردیدا چاو و برؤ ئه ندامیکی کارایه بۆ ئاماژه جهسته یه که کان وه ک زما خالی که سه که په یام ده گه یه نیت.

گوتم ئایا به زاری خۆت ده پرسی حالی زاری من؟

برؤی هینایه یه ک، وه ک شکی (لا) په عنی که بیزام (نالی، 1976: 271)

به یی هیچ دهر پرینیکی زمانی (دهنگ)، وینه کی پون نیشان ده دات، ره تکرده وه و توره یی و بیزاری خۆی به یه ک جولمه ی برؤ کانی دهر پریره. هه روها له نمونه یه کی دیکه دا، برؤ وه ک به شتیکی له روخسار، هه مان وانا ده گه یه نیت.

به جاری بکوژه، خویتم برتیره

خه لاسم که له ده ردی نیتتیزیاری

برؤی تیکنا، به روودا ئاره ق رشت

له ماهی قه وسدا شه بنم ده باری (وه فانی، 1389: 324)

له شاعیری (خۆزگه م به پار) دا، (گوران) ده لیت:

رۆژ نه بوو چاوم به دیدار

شاد نه یی، نه سه ره ویی ئازار

رۆژ نه بوو یار به له نه چه ولار

چه شنی ئاسکی هه رده ی به هار

به به رده ما نه کا گوزار

نه مپیکنی نیو نیگای خومار

چاۋەكانت بىدەنگ ئەدوئىن

نىكا ئەكەن زۇرۇشت ئەلئىن

ئەۋەى بە دەم ئابدركىنى

ئەۋەى لات بۆتە نېنى

ھەركاتى سەرنىچان ئەدەم

ئاشكرا لىيان ئىتەكەم (بەرزنجى ۲۰۱۸، ۸۶)

لەم ھۇنراۋەبەدا، زامانى دەنگ بىرۈلە، زامانى جەستە كارايە و ئەرك دەبىئىت؛ بەم شىۋەبە: چاۋ، رۇئى زامان دەبىئىت و دەدوئىت، بەلام دەرىپنەكانى نازارەكى و بىدەنگەن. "بىدەنگ ئەدوئىن"، واتە (چاۋ) تەنبا چاۋىكى ئاسايى، بۇ بىدەنگە، نىبە؛ رۇئى لە بىدەنگە بۇ دەرىپىن، گۇراۋە. "نىكا ئەكەن"، سەيركەنەكانى بىدەنگەكى ئاسايى نىن، ئامازەبەخشىن، "زۇرۇشت ئەلئىن" زانىارى و ھەست دەردەبىن، كە برىتەن لەۋ ھەست و رازە شاراۋانەى بە دەم ناگوتىن و لە ناخدا چەبىنراۋن، نىازى دركەندىن و دەرىپىنباۋن نىبە، بىئاگا لەۋەى چاۋەكانى ئەركى دركەندى گىشت راز و ھەستەكانى لەئەستۇ گرتوۋە؛ بە سەرنىچانكى كەسى بەرانبەر، ھەم شىتەك ئاشكرا دەبىت.

چاۋەكانت پىيان وتووم

ئەكەر توم خۇشەۋىت، شىت دەم. (كەژال، ۲۰۲۰: ۲۶)

لېرەدا (چاۋ)، لەبرى دەم دېتە قسە، ھەۋال و زانىارى دەگەبەئىت. ئەمە شوئىگرتەۋەى زامانى دەنگە بە زامانى جەستە؛ لەبرى ئەۋەى بلىت: خۇت / تو پىت و تم، بە دەمى خۇت وت، ... دەلئىت: چاۋت پىي و تم. لە ھۇنراۋەى (ئافەرتىك بەچرەبە وقى) دا دەلئىت:

لە بىلبىلەى چاۋى برىتەكى كونا

ئازارى بە چرەبە وقى

من ئافەرتەم

ئەم شەۋ ئىن ئان ئەكىرى

بىرى ئەمەم

لە ئاۋىنەى نىكا شەكەتتەۋەكەبەدا

ۋىنەى ئەۋ پىاۋە ئەبىنەم

كە لەباۋەشى خەۋدا بە و

تا بەيانى لەجىياتى ئەۋ

ئىشەك ئەكەم! ... (كەژال، ۱۹۹۹: ۵)

ئاۋىنەشەى ئەم ھۇنراۋەبە، بە دەرىپىن زامانى (بەچرەبە وقى) دەستىدەكان، بەلام دەچىتە ناۋ زامانى جەستە و ئەندامانى پوخسار، لە كۆنەبرىتەكاندا دەچىتە ناۋ چاۋ و لەۋىشەۋە قوۋلتز رۇدەچىت بۇ ناۋ بىلبىلەى چاۋى كۆنەبىنەكە. قسەكەر لېرەدا ئازارەكەبە و لە نىكاى شەكەتى ئىتەكەۋە بەرجەستەى كىدوۋە، (نىكا) پىش جۈلە و سەيركەنەكى تايەتقى چاۋە و چىرۈكى ئازارەكانى ئىن دەگىرئەتەۋە.

بە نىكاپەك لىنە ئەپىرىسى

كوانى پرچە رەنگ رەشەكەت

كەى ھەلۋەرى؟

مىنىش زامانى بىدەنگەم زوۋ پىت ئەلئىن

ئىۋارەبەك فرۇشتم و

كەبىيەك بۇ تۆكۈرى!

دەستەم بەرە

با ون نەبەم

با ون نەبىت (كەژال، ۱۹۹۹: ۶)

پىرسىياركەن بە نىكا، واتە پروانىنىكى تايەت، كە پىرسىيارەكە بە روفى دەگات و كەسى پىرسىيارلىكراۋ بە راشكاۋى تىدەگات. ئەمە پەيامىكى بىدەنگە و تەنبا زامانى چاۋ دەدوئىت و پىرسىيار دەكات، ۋەلامىش ۋەردەگىرئەتەۋە. شاعىر خۇى بەبىدەنگە ۋەلامى پىرسىيارەكە دەداتەۋە (زامانى بىدەنگەم زوۋ پىت ئەلئىن). دواتر رۇئى ئەندامانى جەستە لەم گىتوگۈبەدا دەگۈرپىت و لە نىكا و چاۋەۋە دەبىت بە دەست؛ لېرەۋە (دەستەم بەرە)، بەۋاتى بەبەكەۋەبۈن، ۋەفادارى، بەكگرتن، پىشتىۋانىكەن، بەكەت پىزگاركەن و مانەۋە دېت، تا لەبەكەت دانەبىرەن و ون نەبەن. ھەروەھا لە ھۇنراۋەى (گىرفانىكى تىزىك لە دل) دا، چاۋى خۇى ۋەك زامانى جەستە بەكاردەھىتەت و دەلئىت:

چاۋى من بەرەۋە بەرزەمى

گىشت ھەستەكان و شوئىنەكان و ساتەكان

پاتەكەكلىش (كەژال، ۱۹۹۹: ۷)

چاۋى شاعىر، ۋەك ھىزىكى پەنەن و كارىگەر، پەلكىشى يار دەكەن بەرەۋە گىشت بارەدەۋىنەبە جىاۋازەكان و شوئىنە جۇراۋجۇرەكانى ئىبان، بە ھەردو شىۋەى فىزىكى و گىبانى، ھەروەھا بۇ گىشت ساتە خۇش و ناخۇشەكانى ئىبانى خەيالى و كەتۋارى دەبەن. شاعىر (سالخ بىچار)، لە ھۇنراۋەبەكەبە ناۋىشەكانى (زامانى چاۋ)، لە كۆى ھۇنراۋەكەدا زامانى جەستە / پوخسار / چاۋ، دەخوئىتەۋە:

زامانى چاۋ

ھۆ.. ئەۋ شوخەى بۇچارىكىش ئاتەۋى لىۋ بەزۋىنى

كەچى تەنبا بە سەرنىچىن، ھەمۋو شىتەك دەدركىنى

خونچەى لىۋت نەكرابەۋە و وشەبەكەن نەبىستى

بەئاشكراش، لە چاۋاتتا شەبۇلدەدا خۇشەۋىستى بىدەنگەم تۆ، ئاگرىش ئىن من لەئىۋبا

دەئىنەۋە كەرجى لەۋەش بىدەنگەت بىت، من چاۋانت دەخوئەۋە

پىر لە ۋاتان چاۋانى تۆ، دوۋ ئىگرى خاكەلىۋەن

بۇ بەھارى دىنباى عىشتم، دوۋ مۇدانەن ۋا بەرپۈنەن چاۋت جۇرەكە باسى ھەست و

رازى دلتى بۇم كىدوۋە

ھەتا ئىستا ھىچ زامەتەك بەى بەۋ رازە نەبىدوۋە!

لىۋەكانت كەرجى لەۋەش بىدەنگەتەن، ھىچ دەرنەبەن

نىكاكانت زامانىكىن.. زۇر لە لىۋت راستگۇتەن (بىچار ۲۰۱۹، ۲۴۷)

شىعەرەكەى سالخ بىچار

شىعەرەكە جەخت لەسەر ھىزى پەبۈەندىكەن ئامازە نازارەكەبەكان، بەتايەتقى چاۋەكان، دەكاتەۋە. لەرۋى زامانەۋانەبەۋە چاۋەكان ۋەك زامەتەك دەدوئىن، تۋاناي دەرىپىن ھەست و قوۋلى سۇزى و خۇشەۋىستى، رەزامەندى، راستى، راستەۋخۇت لەتۋاناي وشەكانىن، ھەبە. جەختكەنەۋە لە بىدەنگە ۋە نەبۈنى دەرىپىن زارەكى و جىاۋازى ئىۋان لىۋ و چاۋ، گىشت تۋاناکانى دەرىپىن، بۇ پەبۈەندىكەن، بە چاۋ دەبەخشىت، چۈنكە لىۋەكان ناتۋان ھەستە قولئەكان بەبەن، لە كاتىكدا چاۋەكان، ۋەك شىعەرەكە باسى دەكات، زامەتەكى راستگۇتەن و واتادارتەن.

لىكەدانەۋەى ئامازە جەستەبەبەكان:

نەبۋاندىنى لىۋ، بەكەم ئامازەى جەستەبەبە، باس لە بىدەنگە دەكات. كەردى قسەنەكەن، ئامازەبەكى نازارەكەبە، پەيامى لىكەدانەۋەى بىدەنگە يان خۇراگرى دەگەبەئىت. (بە سەرنىچى) ئامازەبەكى چاۋە، شىۋەبەكى بىدەنگە ۋە ھەلگىرى سىجاي

بەرورد بە ھىزى ئامازە نازارەككەكان، بەتايەقى چاۋ، كە ۋەك راستگۇتر و واتادارتەر لە وشەكان وىنادەكرىن. لەراستىدا ئەمە پىچەوانەنى تايەتمەندى زمانى مرقاھە، كە دياردەيەكى تەۋا و بىكەموكۇرپىيە.

ليوھەكانت گەرچى لەۋەش يىدەنگىرن، ھىچ دەرنەرن

نىكاكانت زمايىكن.. زۇر لە ليوت راستگۇترن

ليو ۋەك دژايەتتەك لەگەل چاۋەكاندا، جار يىكى تر بە پىچەوانەنى چاۋەكان تىبشك دەخرىتە سەريان. دىرەكە ئەۋە دەردەخات، كە ئەگەر ليوھەكان قسە بكن، رەنگە ھەمان ھەستى قوول يان راستگۇيى چاۋەكان نەگەيەن. شاعىر جۇرىك لە بىياكى لە يىدەنگى ليوھەكان دەردەپرېت، بەۋ پىيە ئەۋە چاۋەكانن كە راستترن و واتادارتەر دەرىپىيان لەلەيە.

"نىكاكانت زمايىكن"، (نىكا)، جۇرىكى دىكەى يىنە، ھەلگى سىماكانى خىزى و كۇرئخايەنەيە. ۋەك ئامازەيەكى بەھىزى نازارەكى لە زمانى جەستەدا، پالېشتى ئەۋە بۇچونە دەكات كە زمانى جەستە- ۋەك نىكاكەك- دەتوانىت بەنى ھىچ وشەيەك وانا ھەلگىرېت. نىكاكەك دەتوانىت كۆمەلىك ھەستى زۇر ۋەك سۇز، تىگەيشتن، يان تەناتە ھەسرت دەرىپېت، بەلام ۋەرگىرىكى بەسەلىقەى پىويستە، كە تىبىكات.

راستگۇيى چاۋەكان: بىرۆكەى "چاۋەكان زۇر لە ليوھەكان راستگۇترن"، بەنچە دەخاتە سەر ئەۋە تىروانىنە لە پراگاتىك و نىشانەناسىدا، كە زمانى جەستە زۇرچار و شائىكى رەسەتر لە ھەستەكانى مرقاھە ئاشكرا دەكات، چونكە كەمتر بە ئاگادارىيەۋە بەرزەقتەكرېت يان پىكھاتەدارە لەچاۋ پەيوەندى زارەكى.

ئەم شىعەرە زۇر جەخت لەسەر پەيوەندى نازارەكى، بە تايەقى ئامازەكانى زمانى جەستە، دەكاتەۋە، كە پەيوەندىيان بە چاۋ و ليوھە ھەيە. ليككەئەۋەى زمانەۋانى بۇ ئەم ئامازە تىروانىنىك دەدات، كە ھەستەكان، بە تايەت خۇشەۋىستى، بەنى زمانى بىستراۋ، بە ھۆى زمانى بىزاۋە دەگوزرىنەۋە.

(لەتيف ھەلمەت) يش لە شىعەر يىكدا دەلىت:

كچى جوان تەنباى لۇج بەژن ۋەك پەرى

ئەيىم بەگەرمى نىو نىكام قى ئەگرى

ئەۋ چاۋە كالانەت پەيوە لە روى من

لە ليوتازا بىزەبەك كەۋتۇتە شەشەن

بىزەبەك كە پە لە تىشكى ئارەزو

ئەيەۋى ۋەك ناسىاۋ لەگەلنا يىمە دوو

ئەيەۋى سەرنىچم راکىشى بۇلاى تو

رەۋكەمە پەيكەرى زىۋىنى بالايى تو (ھەلمەت، ۲۰۰۵: ۱۶)

لەم شىعەرەدا شاعىر لە رىگەى زمانى جەستەى يارەۋە دەدوت، پەسنى كچىكان بۇدەكات جوانىيەكەيمان پىشان دەدات، كە بەژنوبالايەكى جوانى پەرىناساى ھەيە، (نىو نىكام تىئەگرى) ئامازەيە بۇ پەيوەستىۋى ھەست و سۇزى بار بە شاعىرەۋە، واتە بەۋ نىو نىكايەى دەدوت و نەپنىيەكان ئاشكرا دەكات، پەيامە نەگوتراۋەكان، بەيىدەنگ دەردەپرېت. دەپوت سەرنىچراكىش دەركەوت، شاعىرىش ھەر بە زمانى جەستە لە پەيامە نەپنىيەكان تىدەكات.

لەم شىعەرەدا شاعىر لە رىگەى زمانى جەستەى يارەۋە دەدوت، پەسنى كچىكان بۇدەكات جوانىيەكەيمان پىشان دەدات، كە بەژنوبالايەكى جوانى پەرىناساى ھەيە، (نىكام تىئەگرى) ئامازەيە بۇ پەيوەستىۋى ھەست و سۇزى بار بە شاعىرەۋە، واتە بە نىكاكانى دەدوت و نەپنىيەكان ئاشكرا دەكات، پەيامە نەگوتراۋەكان، بەيىدەنگ

ليوردىۋەنەۋە، پەيامىكى قوول دەگەيەنىت. (**خۇنجەى لىو**)، ۋەنەيەكى شىعەرىيە بۇ لىو، كە نەكراۋەنەۋە، دىسان مەبەستى يىدەنگىيە؛ واتە لىو ۋەك ھىياى يىدەنگى بەكارھاتوۋە. رىستەى "**لە چاۋاننا شەۋەلەدا خۇشەۋىستى**"، گرىگىرن ئامازەى جەستەيە لەم شىعەرەدا. چاۋ ۋەك ئەندامىكى گرىگى جەستە بەكارھاتوۋە بۇ دەرىپى ھەست و سۇز. واتە پەيوەندى زارەكى بەرزەقتەدوۋە و ھەۋلەدات پەيامەكەى لە رىگەى كىدارەۋە بەگەيەنىت، نەك وشە. ئەم شىعەرە پەيوەندىيەكى جوانى لە نيوان يىدەنگى لىو و دەرىپى چاۋا دروستكرىدوۋە. واتە كەسەكە بە زمان و قسە ھىچ نالىت، بەلام چاۋەكانى ھەم ھەستەكانى ئاشكرا دەكەن.

يىدەنگى و ئاگر: ئەم بەكخستە دو ئامازەى سەرەكى نازارەكى دەناسىنىت. يىدەنگى، يان خۇگرتن، زۇرچار پىرايىكى ھۇشبارانەيە بۇ راكرتى پەيوەندى زارەكى، لەكاتىكدا ئاگر ھىياى چىرى سۇز، يان گەرمى سۇزدارىيە. لە روى زمانەۋانىيەۋە، دەستەۋازەكە ئەۋە دەگەيەنىت، كە قسەكەر لە دۇخىكى سۇزدارىدا نوم بۈۋە.

"لە ئىۋىدا دەئىمەۋە": شانەشانى سۇزە نەتراۋەكە(ئاگر)، گرىگى يىدەنگىيەكە دەخاتەرو، ئەمەش ئامازەى مانەۋەيە لەناۋ ئەم ھالەتە سۇزدارىيەدا. ئەم ئامازە نازارەكەيە فەزاي گواستەۋەى وانا دروستدەكەن.

"گەرچى لەۋەش يىدەنگىر بىت، من چاۋان دەخۇيەۋە": "**يىدەنگىر**"، راستەۋخۇ ئامازەيە بۇ كەمبەنەۋەى كارلىكى زارەكى، جەختدەكەتەۋە كە تىگەيشتن لە ھەستى بەرامبەر، پىويستى بە وشە نىيە، چونكە شاعىر لەگەل وردەكارى ئامازە نازارەكەيەكان ھاۋشاھەنگە، بە تايەقى لە رىگەى چاۋەكانەۋە. "**چاۋان دەخۇيەۋە**"، كىردەى خۇيىدەۋەى چاۋ، ليككەئەۋەى كۇدە وردەكانى زمانى بىزاۋە. لىزەدا "خۇيىدەۋە" ھاۋتاي چەمكى نىشانەناسىيە؛ كە نىشانەيەك(چاۋ) بۇ ئاشكراكرى و اتاي قوولتر كۇدەكرىتەۋە، ۋەك ھەست يان مەبەست، كە بە زارەكى دەرنەپرەراۋن.

"پەر لە واتان چاۋانى تو، دوو نىرگىزى خاكەليۋەن" چاۋەكان ھەلگى و اتان، كەنالىكى سەرەكىن بۇ گەيەندى بارى سۇزدارى كەسى بەرانەر. ئامازە جەستەيەكەنى (جولەى چاۋ و نىكا)، ھەست و بىركرىدەۋەكان بەھىزتر لە وشەكان نىشانەدەن. "**دوۋ نىرگىز**": مىتافۇرى نىرگىز ھىزىكى واتاي لە ۋەنەى زىندوۋ بۇ چاۋەكان زىاد دەكات، بە گولكرىد و پىرلەزىان ۋەسفىان دەكات و سۇزىكى جوان و پاك و گەرم نمايشدەكات. لەم چاۋرچىۋەيەدا "چاۋەكان" تەنبا پەيوەندىكەرى ناچالاك نىن؛ ئەۋان زىندون، ئامازەن بۇ ھەست و سۇزى قوول و ئەرتى، ۋەك ھاتنى بەھار يان پىشسىنىكرىدى ھەۋالى خۇش، "**بۇ بەھارى دىناى عىشقم، دوو مۇدانەن وا بەرپۇەن**". لىزەدا مىتافۇرى چاۋ، بۇ بەھارى خۇشەۋىستى و نويۋونەۋە دەگورېت؛ ھىوا، يان ۋەرزىكى نوي لە جىيانى سۇزدارى قسەكەردا دەھىنىت. لە روى زمانەۋانىيەۋە ئەمە نمونەيە، كە زمانى جەستە (بەتايەت چاۋەكان)، دەتوانىت ئامازە بىت بۇ گۇرئانكارى لە ھەستەكاندا، يان گواستەۋە بۇ ھەستىكى ئەرتى.

"چاۋت جۇرىك باسى ھەست و پارزى دلتى بۇم كىدوۋە"، چاۋەكان لە باسكردى ھەستەكاندا كارى زمان دەكەن، چىرۆكىك دەگىرەۋە، ھەستەكان دەگەيەن و تىروانىنىك بۇ رەزامەندى سۇزدارى يىشكەش دەكەن. ئەمەش جەختكرىدەۋەيە لە تواناى ئامازە نازارەكەيەكان، بەتايەقى چاۋ، لە دەرىپى ھەستە ئالۇزەكاندا، تەناتە بەنى بەكارھىنانى وشەكائىش.

"ھەتا ئىستە ھىچ زمايىك پەى بەۋ رازە نەبردوۋە!"، ئەم دىرە ئامازەيە بۇ ئەۋەى ھىچ زمايىكى قسەكرىد نانتوانىت بە تەۋاۋى قوولايى و رادەى ئەۋە ھەستەنە بنويىت، كە لە رىگەى چاۋەكانەۋە دەگوزرىنەۋە. ئەمەش سىنوردارى پەيوەندى زارەكەيە بە

دەردەپرېت. دەپەوېت سەرنجراكىش دەركەوېت، شاعېرىش ھەر بە زمانى جەستە لە پەيامە نېنىبەكان تېدەگات.

1- دەمولېو، لوت، سەر: جگە لە چا، ئەندامەكانى روخسار، برۇ و دەمولېو و لوت و سەر و نېوچەوان، ...، كە لە روخسارى مرۇقدا ھەيە و بەشدارى لە دەرپىن و ئاخاوتندا دەكەن، ھەرىكە لەم ئەندامانە كارېگەرىيە دەرونيبەكان نېشانەدەن. (رۇبېرت وۆدورت) پەنگدانەوې چەند باروۆخېكى دەرونى لە ئەندامانى روخساردا دەخرىتەپو لە كاتى ئاخاوتندا وەك (خۆشەوېستى و بەزەپى و تورەپى و رق، ترس و ناخۇشى، سەرسامبون، دۇخۇشى، بېزكردنەو...ھتد). (سەمەد، 2021: 98-99)، ئەندامانى روخسار بۇ گوزارشتەكردى ئەم باروۆخانە لە دەقى شاعېرىدا ھەمان رۆلەدەبېن. ئەوې لە شاعېرى كوردېدا دەبېرېت زياتر زمانى روخسارە، جگە لە چا؛ خەندە و بېكەپىن ئامازەى خۇشخالىپ، كە ئەندامى (دەمولېو) لېپى بەرپرسن، واتە لېوېش وەكو ئەندامېكى دېكەى جەستە دەپتە زمانى جەستە و كۆمەلېك ئامازە و پەيامى ھەيە، بزە و زەردەخەنە و بېكەنېن و ...ھتد، مەبەستېك بە كەسى بەرانبەر دەگەيەن. لە شاعېرى كوردېدا بە شېوېەكى بەرراوان بۇ مەبەستى جىاواز بەكاردەھېزېت. كۆى ئەندامانى روخسار لە پانتايەكى جەستەى مرۇق جېگېركراو، كە پېى دەوترېت سەر، سەرىش وەك ئەندامېكى سەرىخۆ رۆلېكى كارى ھەيە لە نېشانەدى ئامازەكانى ئاخاوتن و بونىادى دەقى ئەدەبېدا.

(كەژال ئەمەد) لە ھۆنراوېەكىدا دەلېت:

شاخ ھېندە لووت بەرزە

دلى لای كەس ناكاتەو،

ئەلنى ھەركىز خۆشەوېستەم نەكردو،

فرمىسك ئەشارتەو،

لۆج ئەخاتە ئېوچەوانى و پېناكەنى

بۆيە كە ئەتەقتەو،

ھەموو ناخى دېتە دەرى و

ئاوېكى ئاگرېن بە چواردەورا ئەپرۇتې

(بورگان وای و) (كەژال، 1999: 1)

شاعېر لەم ھۆنراوېەدا، چەند ئەندامېكى جەستەى مەزراندو، لەوانە: (لوت)، وەك ئەندامېكى جەستە و روخسارى مرۇق، كەمترېن وېنەى ھونەرى لېنەرەھەتو، رۆلېكى زۆر گرنكى لە رېكى و نارېكى سېاى مرۇقدا ھەيە، بەلام شاعېران لە دروستكردى وېنە ھونەرىيەكانېندا گرنكېيەكى ئەوتۆيان پېنەداو. لوت، زياتر لە ئېدوېمدا رۆلى ھەيە. لېرەشدا شاعېر ئېدوېمى لوتبەرزى بەكارھېناو، بە واتاى فېزاوى، بەپۆز، خۆبەزلان و قەپۆز بلىند، ئەمەش بەمرۇفكردى شاخە، واتە بەخشېنى خەسلەقى مرۇپى بە دياردە و شتى بېگيان. شارەدەوې فرمىسك، بەشېنكى پەيوەندې بە لوتبەرزىيەو ھەيە و لەھەمان كاتدا مەزراندنى چاوە بەشېوې ناراستەو، چونكە فرمىسك لە چاوە دەردەچېت، بەشېنكى دېكەى پەيوەندې بە بارى دەرونيبەو ھەيە، خۆى لاواز و بېھېز نېشانەدات و گەرەكېتە ھەمېشە بەھېز و خۆراگر دەركەوېت. نېوچەوان، ئەندامېكى دېكەى جەستە و روخسارە، كاتېك لۇچاوى دەبېت واتە رەفتارىك يان دياردەپەكى ناتاساىي يان بېزاركەر لەئارادايە، يان توشى سەرسورمان بوو، بەلام كە (پېناكەنېت) نېشانەيە بۇ رەقى و تورەپى و كېنە يان ئازارىكى زۆر ناخەژېن لە ناخېدا پەنگدەخواتەو و لە كۆتايېشدا تەقېنەو و ئاگر و بورگان، واتاكە تەواوودەكەن.

لەتېف ھەلمەت دەلېت:

دېم بۆلای تو دېم و

لە روخسارە زېرەكەتا... خەمى ھەمو مالەكانى

سەركارېز بەدى دەكەم... (ھەلمەت، 2005: 309)

لېرەدا شاعېر لە رېگەى ئامازەى زمانى جەستەو، كە روخسارى زېرە، ھەست بە دلئەنگې ئازېزەكانى دەكات، چونكە ئەو روو زېرە خەمى ھەمو مالەكانى ھەلگرتو، بۆيە لەكەل ھەمو ئەمانەشدا ھەنگاودەنېت بە روى ئەو روو زېر و خەمبارە كە خۆشەوېستەكەيەقى.

كەژال لە شاعېرى (پەروانەكانى ھەلەبجە)دا دەلېت:

بېكەنېيان لەتېو دلى

ئەو قەسىدە بەختەوارەندا ھېلانەيان چىن كرد

كە بەرلە وەرزى ھەلوەرىن نوسراپوون و

نەوې پېش بەكۆمەل مردن

وەك شەمامە بۆنېيان ئەكرد و دواتر

بەخەندەى لېو، بە برژانگ ئەيانخوئېندەو (كەژال، 1999: 23)

لېرەدا شاعېر بە زمانى دەنگ دەستېدەكات و رشتەكانى گوتن و بېستن تېدېدا بەشدارن، دېلانېكرن و تەزېوونى گۆچكە لە دەنگدانەوې جريوې پەسۆزى گورانى و بېكەنېنى مندالانى ھەلەبجە، ئەمانە ھەمويان دەنگن و دەبېسترن، بەلام دواتر دەچېتە سەر زمانى جەستە و بە چەند رەفتارىكى بېدەنگ پەيام و ئاخاوتنەكە بەكۆتادەھېنېت، كە برېتېن لە بۆنكرن و خەندە و خوئېندەو بە چا/ برژانگ، ئەمانە زمانى بېزان و واتاى ئاشكرایان برېتېيە لە واتاى فەرھەنگې وشەكان، بەلام بە واتاى شاراوە بەكارھاتوون، كە ئارامى و ئاسودەپى و رۆشېنېرى بەرلە كۆمەلكوژى شارېك بەرجەستە

لەتېف ھەلمەت لە شاعېرىكىدا دەلېت:

ئەگەر دەم درېئېر بەكەم بۇ دەمى تو

ئەپقەرتېن ئامۆزا گيان (ھەلمەت، 2005: 301)

شاعېر بۇ پېشانەدى خۆشەوېستى بۇ رەگەزى بەرانبەر (دەم)ى بەكارھېناو، دەپەوې لە يار نېكېتەو و ماچى بكات، بەلام رېگر زۆرە و ناھېنل، كە خۆى لە دابونەرىت و كلتوردا دەبېنېتەو بۆيە دەلېت: لېم بېورە تاوانى من نېيە.

لە شوئېنكى تردا دەلېت:

باوئېشكى ئارىكايى شەختەپەكى تەزېو و زېرە

ئەپەوېت مېژوو بېشكېنې (ھەلمەت، 2005: 46)

باوئېشك زمانى جەستە بە رېگەى دەمەو، كۆمەلېك ئامازەى ھەيە، لەوانە ئامازەيە بۇ ھېلاكى و ماندوېەقى و خەوھاتن، يا لە رېگەيەو بەكەسى بەرانبەر بېت لەقسەكانت بېزارم، لېرەدا شاعېر سېفەقى بەكەسكردنى داووتە شتېنكى بېگيان؛ باوئېشكى داووتە پال ئارىكايى بەوې بېزارە و ماندوو لەو واقع و مېژووې بېدېا تېيەپو، بۆيە دەپەوېت وەكو شەختەپەكى تەزېو و زېر بەگژ مېژودا چېتەو و لەو مېژوو تالە دەربازى بېت.

له ھۆنراۋە (پەيكەرى توم)⁽²⁾ دا دەلىت:

— خەم ۋەك پەپولە پائزە
چەند ئاسان دوور دەپوات
بە فووپەك،

له لىئوى خەمكوزت!

— سىپى ووردن

ۋەكو رەنگىم، ۋەكو نىكام

شىن و شىرەن له ئاسانى قەدەر تام،

خۇشەويستىم

با دەستم ھەر لەملىتاي

من رەنگى ملىچەكەتم.

لەبەرئەۋەي پەيكەرى توم

بەو چاۋە جوانانەت سەيرمىكە

بۇ دۆزىنەۋەي نارىكىم

بەو دەستە تامەچەك سىپىيانەت

چەكوشكارىم تىادا بکە.

ۋەرە دەستخەرە سەر شاتم و

ۋەك كارىكى ناۋازەي خۇت

سپارتەمكە... (كەژال، ۲۰۲۰: ۱۴ - ۱۷)

لە سەرەتاي ھۆنراۋەكەدا شاعىر، خۇي ۋەك پەيكەرىك مەزراندوۋە ئىنچا كىتەپ. مەزراندن پەيكەر و كىتەپ، كە دو كەرەستەي يىدەنگ و پر لە پىيامن، جۇرىكى دىكەي بەكارھىنناني زامانى جەستەن. فرە پەيامى پەيكەر و كىتەپ، لە دو پروانگەي جىاۋازى ھونەرەمەند و بىنەر، نوسەر و خوئىنەرەۋە سەرچاۋەدەگرەيت. ھەر بىنەرەك لە پروانگەي پاشخانى رۇشنىرى و ئايدىۋولۇيا و دىنباينى خۇپەۋە پەيام لە پەيكەرىك يان تابلۇپەك ۋەردەگرەيت، كە دەشتى پەيكەرتاش و ھونەرەمەند پەيامى دىكەيان ھەيت. يىگومان بۇ كىتەپش بە ھەمان شىۋە. دواتر، لە وئىنەي (لىئوى خەمكوزت)دا لىئوى يار بەكاردەھىننەت كە خەمپەۋىن و شادىپەخش و خەمكوزە، جارىكى دىكە خۇشى و سۆز و مېرەبانى بە ژيان و تەمەنى شاعىر دەبەخشىتەۋە.

لەم ھۆنراۋەدا، يار، پەيكەرتاشىكە ملىچى شىنى لە ملە، بۇيە رەنگى روخسارى مەزراندوۋە بۇ لىكچواندننى رەنگى خۇي و رەنگى ملىچى يار. رەنگى شىن، رەنگىكى ساردە و ھەلگىرى كۆمەلنىك سىچاى واتاپىيە، لەۋانە: (پاكى، شادى، رېزىكرتن، ھىمنى، جاۋىدانى، مەتانە، ھىزى دەرونى، بىركدەنەۋەي قوۋل و چەندان واتاى دىكە) (زەنگەنە، ۲۰۰۲، ۸۸ - ۹۰)، دواتر دەست و ملىچى يەككەگرنەۋە و دەلىت: (با دەستم ھەر لەملىتاي)، دىتەۋەسەر چاۋى يار، داۋاي لىدەكات (بەو چاۋە جوانانەت سەيرمىكە)، واتە نىكەبەكى عاشقانە بکە بۇ خوئىدەنەۋەم، بۇ شىكىردەنەۋەم، بۇ ھەلسەنگانەم، بۇ دۆزىنەۋەي نارىكى، بۇ دۆزىنەۋەي جوانى... ئەمەش لەۋەۋە دىت كە پەيكەرتاش و شىۋەكاران زۇر بە وردى و كاتىكى زۇرى تەمەنىان لە سەيركردن و سەرخىدانىكى وردى كارە ھونەرىيەكەتياندا بەسەردەبەن.

لە پەسنى دەستى ياردا دەلىت (دەستى تامەچەك سىپى)، وئىنەكى دىكە دروستدەكات: رەنگى سىپى مەچەك بۇ كارى پەيكەرتاشى و ئەۋ مادەپەي

گۇفارى زانكوى كۆپە بۇ زانستە مرۇقاپەتى و كۆمەلەپەتتەكان

پەيكەرەكەي لىدەتاشرىت، دەگەر تىنەۋە. بەلام ھەلگىرى كۆمەلنىك سىچاى واتاپىيە، ۋەك: (پاكى، روى، راستى، ناشتى، رادەستىون و چەندان واتاى دىكە) (زەنگەنە، ۲۰۰۲، ۹۱، ۹۲)، ئەۋ سىچا واتاپىيەنە لە شىۋەي واتاى شاراۋە كارىگەرىيان لەسەر واتاى ھۆنراۋەكە ھەپە. چەكوشكارى بۇ رېكخستىن و جوانكردن و گونجاندن و سەرلەنۋى دروستكردنەۋە و تۆزەنكردنەۋەي جەستە و دەرونى شاعىر مەزراندوۋە. جارىكى دىكە (دەست) لەگەل (شان)دا بەكاردەھىننەت بۇ (سپارتەكردن)، كە قۇناغىكى پەيكەرتاشىپە بۇ سافكردن گرىپىن و لادانى ھەر گەردىكى زياد لەسەر پەيكەرەكان و بەتۆزكردنى خەم و ناخۇشپەكان. بەگشتى شاعىر دەپت بە پەيكەرىكى يىگىيان و بىدەنگ لە بەرانەر يار / پەيكەرتاشدا، كە پرە لە پەيامى خۇشەويستى.

3- دەست و قۇلەكان و سىنگ: ئەم ئەندامانەش بەشىك لە واتا نىشاندەنە لە كاتى پەيوەندىكردن و ئاخوتندا، دەست ھۆكارىكە بۇ خىستەنەۋەي جۇرى پەيوەندى لە رېكەي تەۋقەكردن، ئاماژە بە ھەستى خۇشەويستى و دودلى و ھىز و دەسەلات دەكات. (دەستەكان زۇرتىن بەكارھىنناني جولون لە كاتى گىتوگۇكردن و كاردەي گەيانداندا) (غىي، حاجى زادا، حىدرى، 2021: 21). ھەر جولەپەكى دەست و مەچەك و ھەرىكە لە پەنجەكانى مرۇف و سىنگ و مل و گەردن لە شىعەي كوردىدا رەنگدانەۋەي تاپەتپان ھەپە، ھەر ئاماژەپەك واتاى تاپەت بە خۇي ھەپە. وشەي دەست و ئاماژەكانى لە شىعەدا بۇ مەبەستى خاۋەش بەكاردەھىننەت، واتاى سەخاۋەتى و بەخشىندەي دەگەپەتتە. ھەندىكجار ئاماژەپە بۇ توندوتىرى و ھەرەشەكردن. دانانى دەست لەسەر سىنگ لە كاتى سلاۋكردندا ئاماژەپە بۇ رېزىكرتنى كەسى بەرانەر. بۇ نمونە شاعىر بۇ پىشاندانى ھەست و سۆز و خۇشەويستى لە رېكەي زامانى جەستە بە دەست و باۋەشىپىداكردنەۋە بۇ خۇشەويستەكەي دەردەپرەت و دەلىت:

خۇزگە ھەزار دەستم دەپوۋ

ئەۋسا بە ھەر ھەزار دەستم

توند باۋەشم پىاتا دەكرد (ھەلمەت، 2005: 184)

شاعىر بۇ دەرىپى ئەۋ ھەست و سۆزەي ھەپەتى بۇ خۇشەويستەكەي خۇزگە دەخاۋزىت لە جىاتى دو دەست ھەزار دەستى ھەبواپە، بۇئەۋەي بەھەر ھەزار دەستى توند باۋەش بە خۇشەويستەكەي بکات؛ لېرەدا (دەست، باۋەشكردن) زامانى جەستەن، دەست بۇ باۋەشكردن راستەوخۇ ھەستكردنە بەدلخۇشى و كاردەي قبولكردنە، ۋادەكات ھەست بەخۇشەويستى و ئارامى بکەي، كەمتر ھەست بەتەنپاى بکەي، ئەمەش پەيوەندىپەكى پتەۋەي سۆزدارى دروستدەكات و مەتانە دەبەخشى، ھەم لە رەگەزى بەرانەر ھەم لەپروى پەيوەندى كۆمەلەپەتتەۋە، لېرەدا لەرېكەي قۇل و سەر خىستەنەسەر سىنگەۋە بۇ دەرىپى سۆز و خۇشەويستى وئىنەكەي بىياتناۋە.

لە ھۆنراۋەي (دەست بىنە با بىگوشم)³، دەست و چاۋدەكات بە ئامرازى دەرىپىن.

دەست بىنە با بىگوشم

ئەمرو پىت ئەلمىم مالتاۋا ...

تو سەيرىكى ئاسانى چاۋانكە

بزانە لەنا و تروسكەي ئەستىرە بىگەردەكانيا

چۆن دايم و خەۋنەكانى،

(۱) بە مەسئەتى كورنىرى، كۆي ھۆنراۋەكەمان دانەۋە.

(۲) بە مەسئەتى زۇرنەبۇنى تويۇنەۋەكە، كۆي ھۆنراۋەكەمان دانەۋە.

چۆن باوكم و عەرمانە شىرۇلەكەى باوھەشەكەم

دە بەرلەھەى خۆم بكوژم

دەستت يئە با بېكوشم (كەژال، ۱۹۹۹: ۷)

دەستگوشىن، بۇ مائاۋاىى و داېران و جىابونەھەى فېزىكىيە، نەك گىانى. دەست نوپنەرى جەستەى يارە؛ نائىت چاوت يئە با ماچىكەم، قۇت يئە با بۇنىكەم، خۇت وەرە ئامىزىم و با ئاۋىزانىت بىم ...، تەنبا دەئى دەستت يئە با بېكوشم. دواتر ئامىزى ئاخاوتن و كەياندىنى پەيام و لىكىتىگەيشتن لە (دەست)ھە، دەگۇرپت بە (چاۋ)، (سەيرىكى ئاسمانى چاۋئەبىكە)، چاۋ ئەندامىكى چوكى روخسارە، نىكەى (۲ - ۲.۵سم) دەپت، بەلام ئاسمانىكى بۇ دەئاقرىنپت كە دىنباى فراۋانى ئەندىشەى تىدا بەرجەستە دەكات. لەو ئاسمانەدا ئەستىرەى بېگەرد تروسكەيان دپت، لەو تروسكەنەدا (دايكى و خەۋنەكانى) لەگەل (باوكى و عەرمانە شىرۇلەكەى) لەئامىزەدەگىت. ئەفراندى ئەو جىپانە خەيالىيە، كە لە جىپانى راستەقىنەدا روبرىكى زۇر داگىردەكات، يەكىكە لە تايەتمەندىيەكانى زمانى مرۇف، كە لە جۇرەكانى دىكەى زمان و زمانى بونەھەرانى دىكەدا نىيە. لەكۇتايى ھۇنراۋەكەدا دىسان دەگەرپتەھە بۇ دەستگوشىن و مائاۋاىى.

لە قەسىدەى (ئەگەر دەستى تۆم بەركەۋىت)دا، بە جۇرىكى جىاۋاز زمانى جەستە بەكاردەھىنپت و زىبات جەخت لەسەر بەرىكەكەۋتى جەستە دەكاتەھە: (لېرەشدا كۆى قەسىدەكەمان دانەناۋە).

– باۋەر بكە ...

ئەگەر دەستى تۆم بەركەۋىت

رۇخلەكەيت بەبەرما، ...

ئەگەر پەنجەت

لەسەر خەيالىم ھەلبىكرىت

مات ئەبىم ...

– رپم بدە، گەلەى وەرپوى

ھەشەى ژانن بە پرژانك

كۆپكەمەھە

لەشەوى يەلدادا.

بەدەستم يان بە كۆزەبەكى

مىھەربانى ۋەك نىكام

ئاۋىنم بۇ ئىنجانەكانى مالەكەت

– پەنجەت لەسەر

دروستكردنم ھەلبىكرىت،

لە مەيدانى چوارچرا

لەسپىدارە ئەدرنم!

ۋەك كۆمارەكەى مەھاباد

دەرپوخىم.

ئەگەر دەستت لايەى لەسەرم

ۋەك ھەلەبجە و

شەنگال و دەرسىم لىدپت! ...

زۇر دلنىام

ئەگەر دەستت لىيەرىدەى

تارىك دادپم.

ئەگەر دەستى تۆم بەركەۋىت

ۋەك درەختى ئومىد دەروپم ...

تۆ باۋەرپاكەى چىم لىدپت

ئەگەر لىۋى تۆم بەركەۋىت

بەم ھەموو زامەھە

دەمكەيت بە شىمال

نالەم دەكەيت بە ئاۋاز و

تا دىناش دىنايە

منى قامىش، بىدەنگ دەبىم

ئەگەر قەدەر

لىۋىت لەسەر لىۋىت لابات! (كەژال، ۲۰۲۰: ۱۰-۱۴)

لە دەستىكى قەسىدەكەدا شاعىر، (دەست)ى يار، لە بارى بەركەۋىتدا، بە ھۆكار و سەرچاۋەى (ئەفراندىن) گىانەبەرداكرن و ژيان دادەنپت، ئەمەش خەسلەتتىكى يەزدانىيە و بە (يار)ى دەبەخشىت. پەنجەكانىش بە ھۆكارى زىندەكى و جۈلە و دەرىپىن و چالاكى و دروستكەرى ئەندىشە دادەنپت، بۇيەگەر يار پەنجەكانى لەسەر خەيالى شاعىر ھەلبىكرىت؛ مات دەپت، واتە لە بەرھەم و جۈلە دەكەۋىت، دەچىتە قۇناغى سىستىۋىن و مەتۋەھە.

جارىكى دىكە دەگەرپتەھە بۇ دەست و دەپكات بە ھىنا و ھۆكارى ژيان و زىندىۋىتى و مانەھەى ئەتەۋەيەك! بە لاچونى ئەم دەستە، كارەساتە خۇيىۋى و جەرگەرەكانى دژ بە مرۇف ھاۋشىۋەى روخانى كۆمار و ھەلەبجە و دەرسىم و شەنگال دوبارە دەبەھە. دەست ھىناى روناكى و رۇشكەرەھەى ژيانە، بە نەبۋى، تارىكى دىنا دادەگىت. دەستبەركەۋىت، ژيان و بەھارى درەخت و ھىۋاكانە.

لە بەشىكى دىكەى قەسىدەكەدا، ھەر لە ھەستى بەركەۋىتدا، (دەست) دەگۇرپت بە (لىۋى)، بەركەۋىتى لىۋى واتە ھونەر، مۇسىقا، ئاۋاز؛ بەكشت زامەكانىيەھە دەپت بە شىمالىكى پىرئاۋاز و نالەى پىرسۇز دەژەنپت، واتە كشت جەستەى دەپت بە ئامپىرى شىمال، ھاۋشىۋەى ئەو زەل و قامىشانەى لە سىروشتدا بە باى سىروشت تۇنى مۇسىقايان لى دەردەچىت، بەلام بە دوركەۋىتەھەى لىۋەكان، بۇھەمىشە بىدەنگ دەپت.

بەھەمان شىۋە پەشىۋىش لە شىعەرى (ئەى گۈلى زەرد)لە كۆپلەيەكا دەلپت:

بىكرە باۋەش، ھىۋا، ئاۋاتم،

ئەو باۋەشەى بۆم بىشكەى ئاۋاتە

بىلاۋىنەھە تاكو لە لاتم،

كە مەستى راستىم تەنبا ئەوساتە (پەشىۋا، ۲۰۰۸، ۴۸)

شاعىر لە رىكەى زمانى جەستە / باۋەش پىداكردەھە خۇشەۋىستى بۇ خۇشەۋىستەكەى دەردەبىت و بۇ پىشاندانى ھەست و سۇز و خۇشەۋىستى داۋا لە خۇشەۋىستەكەى دەكات لە باۋەشى بىكات و بىلاۋىنەھە، چۈنكە راستىيەكان لەودا دەدۇزىتەھە بۇگەپشتن بە ھىۋا ئاۋاتەكانى. لە باۋەشكردن ھەستكردنە بەدلخۇشى و كەدەى قىۋلكردەن، ۋادەكات ھەست بەخۇشەۋىستى و ئارامى بكەى، كەمتر ھەست بەتەنباى بكەى، ئەمەش پەيۋەندىيەكى پتەھەى سۇزدارى دروست دەكات و مەتانە لەئىۋان دوكەسەكە دروستدەكات، لەلايەكى ترەھە پەيۋەندىيەكى پتەھەى

(كەژال ئەحمەد) بېش لە شىعەرى (باخەوان ماندووترە لە ئاودا، جولەى چەند ئەندامىكى جەستەى مەزراندووه، كە برىتىن لە (جەستە، سنگ، دەم، چا):

باخەوان ماندووترە لە ئاودا

بېت سەيرە نانوشىتەمەوه

بەتەنيا بۇ

بۆنكردىن گولنىك نەبېت ...

سنگ و بەرۆك ناكەمەوه

بۇ شىردان بە شىعەر نەبېت ...

بېناكەنم بەدەم كەرپووى

جەستەى نىشتايتەكەوه

بۆگەنى كرددووه!

ناشكريم لە بەردەم قەوزە يەكندا بەهۆپەوه

هەوزى ژيانى ئەم خەلكە لىقبووه!! (كەژال، ۲۰۲۰: ۱)

نانوشىتەمەوه، واتە كرنوشنا بەم و ناچەمىمەوه و سەردانا نويم و خۆشم بەچوك نازام، سنگ و بەرۆكىشم ناكەمەوه، بۇ خۆدەرخست و چىزىەخشىن و شىنورپۇرۇ، بېناكەنم و ناشكريم، مەكەر بۇ بۆنكردىن گول و شىردان بە شىعەر. واتە وەستائىكى ينجولەيه، ئەمەش ھەر زمانى جەستەيه و واتاى نازارايون و بىزارى و تورپەى دەگەيەنېت، بە گشت ئەندامانى جەستە (لەشولار)، پەيامەكە دەردەپرېت.

لەتيف ھەلمەت لە شىعەرىكىدا دەلېت:

ھەمو ئەو كچانەى كە خۆشم دەوتىن...

روخسارە ناشىرنە جوانەكەم و لەشە لاوازەكەم ...

لەباد دەكەن و

شىعەرەكەم دەخوئىنەوهوه

ھەر ئاويشم نازان... (ھەلمەت، 2005: 425)

شاعەر لە رىكەى زمانى جەستەيهوه جەخت لە مانەوهى شىعەرەكانى و خوئىندەوهيان دەكات، لە رىكەى كۆكردەوهى دو وشەى دژ ئەويش روخسارى ناشىرېنى جوانى و لەشە لاوازەكەى، دەيهوئېت بېت جەستە شىتېكى كاتىبە و لەناودەچېت ئەوهى دەمىنېتەوه تەنبا شىعەرەكانى، ئەمەش ماناى رازىبونى خۆى دەگەيەنېت لە بەھرى خۆى و زالكردىن بەسەر جەستەى لاوازى.

۴.۲ ئامارەكان:

لېرەدا بەخشىتە زانبارى تەواو سەبارەت بە رېژەى بەكارھىتائى ئەندامانى جەستە لەم دىوانە شىعەريانەى كە كارمان لەسەر كرددووه دەخەينەپرو: لەتيف ھەلمەت- كۆمەلە شىعەرى خواو شارە چكۆلەكەمان- (27) ھۆنراوه

سۆزدارى و كۆمەلەيتى دروست دەكات ھەم لە رەگەزى بەرانبەر ھەم لەرپوى پەيوەندى كۆمەلەيتىيەوه.

لەتيف ھەلمەت لە شىعەرىكىدا دەلېت:

كەر رووبارى باسكەكانت ئاگرېش بن

من حەز دەكەم پەنجەكانى تىژوم (ھەلمەت، 2005: 220)

باسك و پەنجە دو ئەندامى جەستەن، كە شاعەر ئامازەى بىنكردون، لەرپىگەى ھونەرى لىكچواندەوه مەبەستە واتايبەكە دەخاتەرو، واتە بە شىئەيهكى مېتافۆر سۆزى خۆى بۇخۆشەويستەكەى دەردەپرېت، بېياويە ئەگەر دەستەكانى ئاگرېش بن، ئەو ئارەزوى دەستىلېدانى دەكات و سەل لە ئاگر ناكەتەوه، بەشىك لە خۆشەويستىيەكەى لە ئەندامانى جەستەى بەرجەستە دەكات. ھەرودھا لە ھۆنراوئەكى تردا دەلېت:

دەستى ئادەم دى لە ژىر چەنەى

پەشمانى رەشى خۇيدا

حەوا بە زەنگۆلەى فرمىسكە ئاساوهكانى

بۆى ئەشورى (ھەلمەت، 2005: 40)

شاعەر لە رىكەى ئامازەى دەستەوه، ئامازە بۇ بېدەسەلاتى و دۆشدامانى و پەشمانى ئادەم دەدا، لەوهى كەوا حەوا بەسەرى ھىناوه، بۆيە حەواش بە زەنگۆلەى فرمىسكە ئاساوهكانى بۆى ئەشورى لەوهى بېنكردووه.

4- لەشولار قاچەكان: بەشى خوارەوهى جەستەى مرۇقە، كۆمەلەىك ئامازەى كرنك لەخۆدەگرېت، وەك ھىز و خۆبەگەورەزانين و مەتانە و تواناى بەرپۆبەردن و سەركردايەتېكردن. لە شىعەرى كوردېدا ئەم بەشەى جەستە كەمتر بەشدارە لە بونىادى دەقى شىعەرىدا، تەنبا لە ھەندىك بارودۆخدا نەبېت بۇ وەسفكردن و بېياھەلئان بە لەشولارى ژن، وئىنەى ھونەرى بەرجەستە دەكرېت، يان نىشاندانى سۆز و خۆشەويستى بە جولەى لە باوەشكرتن و خواحافىزى، كە كۆى جەستە لە ئامازەكاندا بەشدارى دەكات. جەستەى مرۇقە بە بېنى بارودۆخەكان لەكاتى ئاخاوتندا واتاى جىاواز دەگەيەن، وەك بارودۆخى جەستە لە كاتى دانىشتندا، يان لە كاتى وەستانداندا، جۆرى دانىشتن و جۆرى وەستەنەكە چەندەھا ئامازەى جىاواز لەخۆدەگرېت. بۆنمۆ پەشپو لە شىعەرى (دووبەرەكى)دا دەلېت:

شەو لە خەوما ئارامگەى حاجىم دېتەوه

چۆك دادا، سوژدەم برد بۆى

كۆتم: حاجى پەرىشانين

سەرى كز كرد،

دەستى دانا سەر دلى خۆى

كۆتى: مەردبە زىندوم كەوه! (پەشپو، 2، 2008، 126)

چۆك، سەر، دەست كۆمەلەىك ئەندامى جەستەن دەبنە زمانى جەستە و كۆمەلەىك ئامازە و پەياميان ھەيە؛ چۆكدادان و سوژدەبردن بەواتاى چەمانەوه و سەردانەواندن دېت، بەلام بەواتاى خۆ چۆكردەنەوا، بەلكو بەواتاى رېزىلېنان و سىتايىشكردىن حاجى قادرى شاعەرى گەل و نىشتانپەرورە، بۆيە حاجىش ھەر لە رىكەى زمانى جەستەوه لەرپىگەى سەركزكردن و دەستدانانە سەردلى وەلامى ئەرپىتى دەداتەوه؛ واتە شاعەر لە رىكەى ئەندامەكانى جەستەوه قاچ و دەست و سەر و ... پەيامى نازارايون و بىزارى و تورپەى دەگەيەنېت.

- عەبدوللا پەشىۋ - كۆمەلەشئىرى فرمىسك و زام - (21) ھۆنراۋە

ز	ئەندامى جەستە	دوبارە بۆلۈنۈش	تاسىلى	زىمىن جەستە	رېژىمى سەئىدى
۱	چاۋ، نىگا، برژانگ، فرمىسك، پىتلۇ	15	10	5	%33.333
۲	دەست، بال، قۇل، پەنجە	9	7	2	%22.222
۳	جەستە، لەش	3	3	0	
۴	سەر	2	2	0	
۵	كۆي	0	0	0	
۶	سنگ	5	5	0	
۷	دەم، لىۋو	11	9	2	%18.181

بەينى سەرخ و بەدواداچونمان لە (كۆمەلەشئىرى فرمىسك و زام)ى (عەبدوللا پەشىۋ)دا، كە لە (21) ھۆنراۋە پىكھاتوۋە، (51) جار ناۋى ئەندامانى جەستەى بەكارھىناۋە، (9)يان ئەركى زىمىن جەستە دەينىن، زۆرتىن دوبارە بۆنەۋەى ناۋى ئەندامى جەستە (چاۋ و پىكھاتەكانى)ە، كە (15) جار ھاتوۋە و (5) جار ئەركى زىمىن جەستەيان بىنيۋە، دەكاتە رېژىمى (%33.333)ى بەكارھىناۋەكانى چاۋ. دواتر بە پلەى دوۋەم (دەم و پىكھاتەكانى)دېت؛ ئەۋىش (11) جار دوبارە بۆتەۋە و لە (2)جىگەدا ۋەكۆ زىمىن جەستە بەكارھاتوۋە، دەكاتە (%18.181)، دواتر بە پلەى سىنېم (دەست و پىكھاتەكانى)دېت؛ ئەۋىش (9) جار دوبارە بۆتەۋە و لە (2)جىگەدا ۋەكۆ زىمىن جەستە بەكارھاتوۋە، دەكاتە (%22.222)، بىنگومان (چاۋ و پىكھاتەكانى) زىاتر ۋەك زىمىن جەستە ئەركى بىنيۋە.

- عەبدوللا پەشىۋ - كۆمەلەشئىرى بەرە زەردەپەر - (74) ھۆنراۋە

ز	ئەندامى جەستە	دوبارە بۆلۈنۈش	تاسىلى	زىمىن جەستە	رېژىمى سەئىدى
۱	دەست، قۇل، پەنجە	25	18	7	%28
۲	چاۋ، نىگا، گريان، برژانگ، فرمىسك	38	26	12	%31.578
۳	دەم، لىۋو	7	5	2	%28.571
۴	جەستە، لەش	3	2	1	%33.333
۵	سەر/ كەللە	3	3	0	
۶	سنگ/ بەرۋك	3	3	0	
۷	رۋ/ پىكھەين	2	2	0	
۸	قاچ	3	3	0	
۹	باۋەش	۲	2	0	
۱۰	زمان	0	0	0	
۱۱	ددان	0	0	0	
۱۲	پىشت	0	0	0	
۱۳	رېش	0	0	0	
۱۴	شان	0	0	0	
۱۵	گەرۋ	0	0	0	
۱۶	سەرچەم	86	64	22	%25.581

لەم كۆمەلە شئىرەدا، كە (74) ھۆنراۋە لەخۆدەگرېت، دەرگەوتوۋە، (86) جار ناۋى ئەندامانى جەستەى بەكارھىناۋە، (2۲)يان ئەركى زىمىن جەستە دەينىن،

ز	ئەندامى جەستە	دوبارە بۆلۈنۈش	تاسىلى	زىمىن جەستە	رېژىمى سەئىدى
1.	چاۋ، نىگا، برژانگ، فرمىسك، پىتلۇ	37	۱۸	19	%51.351
2.	دەست، بال، قۇل، پەنجە	5	4	1	%20
3.	جەستە، لەش	3	2	1	%33.3
4.	سەر	4	4	0	
5.	كۆي	5	5	0	
6.	سنگ	3	2	1	%33.3
7.	دەم، لىۋو	8	5	3	%37.5
8.	پىشت	۲	۲	0	
9.	ددان	0	0	0	
10.	قز	5	5	0	
11.	لوت	۲	2	0	
12.	ئاۋىزان	0	0	0	
13.	زمان	0	0	0	
14.	رېش	0	0	0	
15.	سك	0	0	0	
16.	شان	۱	۱	0	
17.					
18.	گەردن	3	3	0	
19.	ناۋقەد	۱	۱	0	
	سەرچەم	79	54	25	%31.645

بەينى سەرخ و بەدواداچونمان لە ديوانى (خاۋو شارەپچىكۆلەكەمان)ى (لەتيف ھەلمەت)دا، كە لە (27) ھۆنراۋە پىكھاتوۋە، (79) جار ناۋى ئەندامانى جەستەى بەكارھىناۋە، بەلام (۲5)يان رۇئى زىمىن جەستەيان بىنيۋە، دەكاتە (%31.645). ۋەك لە خىشتەكەدا ديارە، زۆرتىن دوبارە بۆنەۋەى ناۋى ئەندامى جەستە (چاۋ و پىكھاتەكانى)ە، كە (37) جار ھاتوۋە و (19) جار ئەركى زىمىن جەستەيان بىنيۋە، دەكاتە رېژىمى (%51.351)ى بەكارھىناۋەكانى چاۋ. دواتر بە پلەى دوۋەم (دەم و پىكھاتەكانى)دېت؛ ئەۋىش (8) جار دوبارە بۆتەۋە و لە (3)جىگەدا ۋەكۆ زىمىن جەستە بەكارھاتوۋە، دەكاتە (%37.5)، بىنگومان (چاۋ و پىكھاتەكانى) زىاتر ۋەك زىمىن جەستە ئەركى بىنيۋە، ھەندىك لە ئەندامانى جەستە تەنيا ناۋيان ھاتوۋە و دوبارە بۆنەتەۋە، بەلام ئەركى زىمىن جەستەيان نەبىنيۋە.

بۆنۆته وه، به لآم ئه رکی زمانی جهسته یهن نه یینوه، که ئه مانهن: (په نجه، پشت، ددان، دهم، سک، شان، ناوقه د، قاچ و گهردن).
 - که ژال ئه حمه د- دیوانی زمانی بالنده م ده زانی- (۱۳) هۆنراوه یه.

ز	ئهندامی جهسته	دوباره بۆته وه	په یه	په نجه	پشت	دده م	سک	شان	ناوقه د	قاچ	گهردن
۱	دهست، قۆل، مه چه ک	۲۳	۹	۱۴	۶۰.۸٪						
۲	چاو، نیگا، گریان برژانگ، فرمیتسک	۱۸	۸	۱۰	۵۵.۵۵٪						
۳	لیو	۹	۲	۷	۷۷.۷۷٪						
۴	جهسته	۸	۶	۲	۲۵٪						
۵	سه ر/که لله	۷	۶	۱	۱۴.۲۸٪						
۶	سنگ/ به رۆک	۶	۶	۰							
۷	رو/ پیکه نه ین	۵	۳	۲	۴۰٪						
۸	دده م	۴	۴	۰							
۹	په نجه	۳	۰	۳	۱۰۰٪						
۱۰	په یه	۳	۳	۰							
۱۱	باوه ش	۲	۰	۲	۱۰۰٪						
۱۲	زمان	۲	۲	۰							
۱۳	ددان	۲	۲	۰							
۱۴	پشت	۱	۱	۰							
۱۵	په یه	۱	۱	۰							
۱۶	شان	۱	۱	۰	۱۰۰٪						
۱۷	گه رو	۱	۱	۰							
	سه رجه م	۹۶	۵۴	۴۲	۴۳.۷۵٪						

به سه رجه دمان له دیوانی (زمانی بالنده م ده زانی) که ژال ئه حمه د، که (۱۳) هۆنراوه له خۆده گریت، ده رده که ویت (۹۶) جار ناوی ئه ندامانی جهسته ی به کاره ییناوه، (۴۲) یان ئه رکی زمانی جهسته ده یین، ده کاته ریزه ی (۴۳.۷۵٪). زۆرتین دوباره بۆته وه ئه ندامی (دهست و پیکهاته کانی) تۆماری ده کات؛ (۲۳) جار هاتوووه و (۱۴) یان ئه رکی زمانی جهسته ده یین، ده کاته (۶۰.۸٪). (چاو و پیکهاته کانی)، به پله ی دووه م دیت؛ (۱۸) جار دوباره بۆته وه، (۱۰) یان ئه رکی زمانی جهسته ده یین، ده کاته (۵۵.۵۵٪). که مترین به کاره یینان (شان)، یه ک جار به کاره اتوووه و ئه رکی زمانی جهسته ی بینه وه. ئه ندامانی وه ک: (سنگ، دده م، په یه، زمان، ددان، په یه، پشت، گه رو) به ریزه ی جیاواز ناویان هاتوووه و ئه رکی زمانی جهسته نایین.

ئهنجام:

۱. زمانی جهسته له ئه ده بدا نامرازیکی فره لایه نه یه، که گێرانه وه ده وه مه مند ده کات به دایبئکرینی چیرۆکیکی بیده نگ هاوته ریب له گهل ده رپرینی زا ره کیدا.
۲. جه ختکردن له نیگی چاو و جو له ی دهست و جهسته به گشتی یارمه تیده ره بۆ گه بانندی په یامه که و کاریگه رترکردنی. ده کری بلین که په یوه نندی نازاره کی رۆلینکی کاریگه ر له ئالوگۆری زانیاری و واتاکان له دهقی شهیریدی ده گێریت. مرؤف به په سنکردنی زمانی جهسته ده توانیت له روه بوه بونه وه و کارلینکی کاره کته ره کان له بارو دۆخه جیاوازه کاند تینکات. به م شهیره یه خوینهر پیکه ی قسه که ر و ئاماده بوان

ده کاته ریزه ی (25.581٪). زۆرتین دوباره بۆته وه ئه ندامی (چاو و پیکهاته کانی) تۆماری ده کات؛ (38) جار هاتوووه و (12) یان ئه رکی زمانی جهسته ده یین، ده کاته (31.578٪). (دهست و پیکهاته کانی)، به پله ی دووه م دیت؛ (25) جار دوباره بۆته وه، (7) یان ئه رکی زمانی جهسته ده یین، ده کاته (28٪). هه ندیک له ئه ندامانی جهسته ته نیا ناویان هاتوووه.
 - که ژال ئه حمه د- دیوانی وته کانی وتن- (۳۵) هۆنراوه.

ز	ئهندامی جهسته	دوباره بۆته وه	په یه	په نجه	پشت	دده م	سک	شان	ناوقه د	قاچ	گهردن
۱	چاو، نیگا، برژانگ، فرمیتسک، پیلو	۲۸	۱۸	۱۰	۳۵.۷٪						
۲	دهست، بال، قۆل	۲۸	۲۳	۵	۱۷.۸٪						
۳	جهسته	۸	۸	۰							
۴	سه ر	۴	۴	۰							
۵	گوئی	۴	۴	۰							
۶	سنگ	۳	۳	۰							
۷	لیو	۳	۲	۱	۳۳.۳٪						
۸	په نجه	۲	۲	۰							
۹	پشت	۲	۲	۰							
۱۰	ددان	۲	۲	۰							
۱۱	دده م	۲	۲	۰							
۱۲	قز	۲	۱	۱	۵۰٪						
۱۳	لوت	۲	۱	۱	۵۰٪						
۱۴	ئاويزان	۱	۰	۱	۱۰۰٪						
۱۵	زمان	۱	۰	۱	۱۰۰٪						
۱۶	په یه	۱	۰	۱	۱۰۰٪						
۱۷	سک	۱	۱	۰							
۱۸	شان	۱	۱	۰							
۱۹	قاچ	۱	۱	۰							
۲۰	گه ردن	۱	۱	۰							
۲۱	ناوقه د	۱	۱	۰							
	سه رجه م	۹۸	۷۷	۲۱	۴۲.۲۱٪						

به یینی سه رنج و به دواداچومان له دیوانی (وته کانی وتن) (که ژال ئه حمه د) دا، که له (۳۵) هۆنراوه پیکهاته تووه، (۹۸) جار ناوی ئه ندامانی جهسته ی به کاره ییناوه- جگه له دل، ره م و جه رگ- به لآم (۲۱) یان رۆلی زمانی جهسته یان بینه وه، ده کاته (۲۱.۴۲٪). وه ک له خشته که دا دیاره، زۆرتین دوباره بۆته وه ی ناوی ئه ندامی جهسته (چاو و پیکهاته کانی)، که (۲۸) جار هاتوووه و (۱۰) جار ئه رکی زمانی جهسته یان بینه وه، ده کاته ریزه ی (۳۵.۷٪) ی به کاره ییناوه کانی چاو. دواتر به پله ی دووه م (دهست و پیکهاته کانی) دیت؛ ئه ویش (۲۸) جار دوباره بۆته وه و له (۵) جیکه دا وه ک زمانی جهسته به کاره اتوووه، ده کاته (۱۷.۸٪)، بیگومان (چاو و پیکهاته کانی) زیاتر وه ک زمانی جهسته ئه رکی بینه وه، به لآم دهست به شهیره ی ئاسایی زیاتر دوباره بۆته وه. هه ندیک له ئه ندامانی جهسته ته نیا ناویان هاتوووه و دوباره

سه‌مه‌د، مه‌ریوان ئەسه‌د (2021) شیکردنه‌وی کرده قسه‌یه‌کان له ده‌رپینه نازمانیه‌کان (زمانی جهسته)، نامه‌ی ماستەر، فه‌که‌لتی پەرۆده‌ده، زانکۆی کۆیه.

صالح، پەرۆر عبدالرحمن (2014) هه‌ندی لایه‌نی کۆمه‌لایه‌تی پراگماتیکس، زمان‌بواری پزیشکی به‌نونه، نامه‌ی ماستەر، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین، هه‌ولێر، کۆلیژی زمان.

عبدالاحد غیبی، محسن حاجی زاده، شه‌لا حیدری (2021) توظیف لفة الجسد و غایه‌یا فی اشعار الحب عند بدر شاکر السیاب، اضاعات تقدیه، السنه 11، العدد 41.

که‌ژال ئەحمەد (1999) وتەکانی وتن، سلێمانی.

— (2020) زمانی بالندەم دەزانی، سلێمانی.

گۆران، محمەدی مه‌لاکه‌ریم (1980) دیوانی گۆران، به‌غدا، چاپخانه‌ی کۆری زانیاری عێراق.

قادر، کاروان عومەر (2016) ریزمانی ییتراو له زمانی بێتروادا (وینەکاری پەرۆده‌ده‌ی وه‌ک نمونه)، گوڤاری زانکۆی کۆیه بۆ زانسته مرۆڤایه‌تی و کۆمه‌لایه‌تیه‌کان، ژماره (38).

مه‌دهوش، محمەد علی (1976) دلی کچان، به‌غدا.

مینە، محمەد ئەمین حسین (2004) زمان‌یه‌یه‌یه‌ گۆنه‌کراوه‌کان، هه‌ریه‌ی کوردستان.

مینە، محمەد ئەمین حسین (2007) زمان‌یه‌یه‌یه‌ درۆ و هه‌نیکانی درۆکردن، سلێمانی، چاپخانه‌ی ئاوێنه.

نالی، مه‌لا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم (1976) به‌غدا، چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد.

الن بیز، (2014) زمان‌یه‌یه‌یه‌، و: دانا نادر محمەد، چاپی سێیه‌م، سلێمانی، چاپخانه‌ی گه‌نج.

هه‌لمه‌ت، له‌تيف (2005) دیوانی له‌تيف هه‌لمه‌ت، چاپی دووهم، سلێمانی، چاپخانه‌ی شقان.

وه‌فایی، موحه‌مه‌د سه‌عید نه‌جاری (ناسۆ)، (1389) سنندج، انتشارات کردستان.

Allan & Barbara Pease, (2004) BODY LANGUAGE, Australia

Davies and Elder, (2004) The Handbook Of Applied Linguistics. USA, Blackwell Publishing,.

Kar, A., & Kar, A. (2017) How to Walk Your Talk: Effective Use of Body Language for Business Professionals. *The IUP Journal of Soft Skills*, 11, 16.

Portch, Stephen R. (1985) Literature's Silent Language nonverbal Communication.

REN Zhi-peng, (2014) Body Language in Different Cultures, DAVID PUBLISHING, Vol. 12, No. 12, 1029-1033.

و هه‌لۆیستی یه‌کتر به‌رامبه‌ر به‌یه‌کتر و جۆری هه‌ست له‌ره‌وتی شیعره‌که‌دا بدۆزێته‌وه.

3. له‌مه‌زاندنی زمان‌یه‌یه‌یه‌، شاعیران نه‌و جۆله‌ و شیعوانه‌یان به‌کاره‌یناوه، که‌ له‌یه‌گی ئه‌ندامه‌کان‌یه‌ جه‌سته‌ی مرۆڤه‌وه‌ پێشان ده‌درین له‌وانه‌(چاو، ده‌ست، ده‌م، روخسار، له‌ش و لار....) که‌ به‌وه‌هۆیه‌وه‌ لایه‌نی ده‌رونی هه‌ستی که‌سه‌کان پێشان ده‌دات.

4. زمان‌یه‌یه‌یه‌ لای هه‌ردو په‌گه‌ز بۆ یه‌ک مه‌به‌ست په‌یره‌وکراوه، به‌گۆیره‌ی دا‌یونه‌یت و کلتور، به‌لام ئه‌وه‌ی لای ئافه‌رت زیاتر هه‌ستی پێده‌کریت و هه‌ست به‌جۆریک له‌نهری هه‌منی ئارامی زیاتر ده‌کریت، وه‌ک له‌ ده‌رپینه‌کان‌یه‌ پیاو.

5. به‌شیعوه‌یه‌کی گشتی له‌ شیعری کوردیدا، زمان‌یه‌یه‌یه‌ روخسار زیاتر به‌کارهاتوه‌وه‌ له‌چاو ئه‌ندامانی تری جه‌سته.

6. شاعیرانی هاوچه‌رخ گرنگیان به‌ ئه‌ندامه‌کان‌یه‌ جه‌سته‌ی مرۆڤ داوه، به‌ پینی ئه‌و ئاماره‌ی له‌ دیوانی شاعیراندا کراوه، چاو په‌ی یه‌که‌می هه‌یه‌ له‌ به‌کاره‌ینادا لای شاعیرانی ناو‌براو، ده‌م و لێو به‌ په‌ی دووهم دیت، ده‌ست و قۆل و باسک به‌ په‌ی سێیه‌م دیت دواتر گه‌ردن و سینگ و له‌ش و لار.

7. ئه‌ندامانی جه‌سته‌ له‌ شیعری شاعیراندا، به‌ چه‌ند شیعوه‌یه‌ به‌کارهاتوه‌وه، به‌ مه‌به‌سته‌ زمان‌یه‌یه‌یه‌، یان به‌ شیعوه‌ی میتافۆر، یان به‌ واتای فه‌هه‌نگی، که‌ هه‌یچ ئاماره‌یه‌کی زمان‌یه‌یه‌یه‌ نیشان نادات.

سه‌رچاوه‌کان

ئه‌حمەد، شنه‌ ئه‌بو‌به‌کر (2008) زمان‌یه‌یه‌یه‌، تو‌زیه‌وه‌یه‌کی وه‌سفی مه‌یدانییه‌، نامه‌ی ماستەر، کۆلیژی زمان، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین.

بێچار، سالح (2019) دیوانی سالح بێچار، به‌رگی یه‌که‌م، چاپی یه‌که‌م، سلێمانی، کوردستان.

به‌رزنجی، فه‌ره‌یدوون عه‌بدول(2018)، دیوانی فه‌ره‌یدوون عه‌بدول به‌رزنجی، سلێمانی، کتێبخانه‌ی یادگار.

په‌شیو 1، عه‌بدوللا (2008) پشت له‌نه‌واو روو له‌کریسه‌ شیعری 1965-1979، چاپی سێیه‌م، هه‌ولێر، چاپخانه‌ی هه‌تی.

په‌شیو 2، عه‌بدوللا (200) هه‌سپم هه‌وره‌و رکنیم چیا شیعری 1980-2005، چاپی سێیه‌م، هه‌ولێر، چاپخانه‌ی هه‌تی.

الحوئی، محمد علی (1982) معجم علم اللغة النظري، ط 1، بیروت، ساحه‌ الریاض الصلح.

دزهی، عه‌بدولواحید موشیر (2014) زمانه‌وانی ده‌رونی، هه‌ولێر، ناوه‌ندی ئاوێر بۆ چاپ و بلا‌وکرده‌وه.

دزهی، عه‌بدولواحید موشیر (2015) زمان و که‌سایه‌تی، هه‌ولێر، ناوه‌ندی ئاوێر بۆ چاپ و بلا‌وکرده‌وه.

رۆبه‌رت ئیل، وایتساید (2007) زمان‌یه‌یه‌یه‌، وه‌رگیرانی له‌ ئینگلیزیه‌وه: مینه، له‌ بلا‌وکرده‌کان‌یه‌ کۆمه‌پانای ئاوێنه.

زه‌نگه‌نه، مسته‌فا (2002) ره‌نگ له‌ زمان‌یه‌یه‌یه‌ لیک‌وێنه‌وه‌یه‌کی لیک‌سیکی سیان‌تیکیه‌، زنجیره‌ی بلا‌وکرده‌کان‌یه‌ گوڤاری ئاسۆی پەرۆده‌ده‌ی، ژماره 9، چاپی یه‌که‌م، هه‌ولێر، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی پەرۆده‌ده‌.